

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
UNIVERSITY OF PIRAEUS

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
"ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΚΑΙ
ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ"

Διπλωματική Εργασία

Θέμα Εργασίας:

Κατανοώντας τα χρήματα από την οπτική των παιδιών
(Understanding Money from Kid's Perspective)

Στοιχεία Φοιτητή: Νικόλαος Αλ. Μυριούνης (ΛΕΕΔΟ 1642)

Πειραιάς, Νοέμβριος 2018

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΣΤΗ ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΩΝ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ**

ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
(παράβλεψτε ως Σχεδιαστή (Πελάτη) σελίδα στο σώμα της διπλωματικής εργασίας)

«Δηλώνω υπεύθυνα ότι η διπλωματική εργασία για τη λήψη του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, του Πανεπιστημίου Πειραιώς, στη Λογιστική και Έλεγχο Επιχειρήσεων και Δημοσίων Οργανισμών με τίτλο «Ποσοτική και Ποιοτική Ανάλυση των Αποδόσεων των Επενδύσεων στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό, στην περίπτωση των Αποδοτικών Επενδύσεων» έχει συγγραφεί από εμένα αποκλειστικά και στο σύνολό της. Δεν έχει υποβληθεί ούτε έχει εγκριθεί στο πλαίσιο κάποιου άλλου μεταπτυχιακού ή προπτυχιακού τίτλου σπουδών, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό, ούτε είναι εργασία ή τμήμα εργασίας πτυχιούχου ή εισαγγελιαστικού χαρακτήρα.

Δηλώνω επίσης υπεύθυνα ότι οι πηγές στις οποίες αντράω για την εκπόνηση της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας, αναφέρονται στο σύνολό τους, κάνοντας πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδότικό όγκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ανέδοχόμενος χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Παρέβια της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αιτιολογώ ουδέποτε λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Υπογραφή Μεταπτυχιακού φοιτητή/τριας.....
Όνοματεπώνυμο.....
Ημερομηνία.....

Τα δύο μεγαλύτερα θέματα για τα οποία οι γονείς υποτίθεται ότι πρέπει να βοηθήσουν τα παιδιά τους -το σεξ και το χρήμα- είναι τα θέματα για τα οποία οι γονείς δυσκολεύονται, περισσότερο απ' όλα, να μιλήσουν.

Robert Duvall, 1931-, Αμερικανός ηθοποιός

Οι μεγαλύτεροι ρωτούν «τι είναι αυτό;» αλλά τα παιδιά ρωτούν «τι μπορώ να κάνω μ' αυτό;»

Steve Jobs, 1955-2011, Αμερικανός επιχειρηματίας (Apple)

Αν θέλεις τα παιδιά σου να μεγαλώσουν σωστά, να τους αφιερώνεις το διπλάσιο χρόνο και να τους δίνεις τα μισά λεφτά.

Abigail Van Buren, 1918-2013, Αμερικανίδα αρθρογράφος

Τα καλύτερα δώρα που μπορείς να κάνεις στα παιδιά σου είναι οι ρίζες της υπευθυνότητας και τα φτερά της ανεξαρτησίας.

Denis Waitley , 1933-, Αμερικανός συγγραφέας αυτοβοήθειας

Ευχαριστίες

Αρχικά, ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της διπλωματικής μου εργασίας, Καθηγητή κ. Νικόλαο Φίλιππα, για την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια της δουλειάς μου. Επίσης, είμαι ευγνώμων στο Ίδρυμα Ωνάση για τη χορήγηση υποτροφίας παρακολούθησης του μεταπτυχιακού προγράμματος ΛΕΕΔΟ, καθώς και το ΓΕΣ/ΔΟΙ-ΔΙΔΕΚΠ για την επιλογή του εν λόγω προγράμματος.

Ειδική μνεία ήθελα να κάνω CESS-Κέντρο Δημιουργικής Απασχόλησης και Μελέτης (ΚΔΑΠ) Χολαργού, στο ΚΔΑΠ Νέας Ζωής Ιωαννίνων, τον Πρόεδρο και τα μέλη Συλλόγου γονέων και κηδεμόνων δημοτικού σχολείου Νίκαιας Λάρισας, καθώς και σε όσους κλήθηκαν να συμπληρώσουν και μετείχαν ενεργά στη διαδικασία της έρευνας είτε εγγράφως είτε διαδικτυακά, βοηθώντας με τα μέγιστα στη διεξαγωγή έρευνας, σε θερινή περίοδο, όπου λόγω μη λειτουργίας σχολείων, ήταν ιδιαίτερα δύσκολη η επιλογή δείγματος.

Εν κατακλείδι, ευχαριστώ τους φίλους(ες) και συναδέλφους μου για την ηθική υποστήριξή τους. Πάνω απ' όλα, είμαι ευγνώμων στους γονείς μου, Αλέξανδρο και Βασιλική για την ολόψυχη αγάπη και υποστήριξή τους όλα αυτά τα χρόνια. Αφιερώνω αυτή την εργασία στη μητέρα μου και τον πατέρα μου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τα χρήματα και την αξία αυτών. Έχει σαν βασικό της στόχο να δείξει την αντίληψη από μεριάς παιδιών (κυρίως της πρώτης σχολικής ηλικίας) της έννοιας του «χρήματος». Να προσεγγίσει τον τρόπο που αντιλαμβάνεται κάθε παιδί την ανάληψη από ΑΤΜ που πραγματοποιεί ο γονέας, τον τρόπο που μια οικογένεια αποκομίζει χρήματα (οικογενειακό εισόδημα), πώς αντιλαμβάνεται το «μέγεθος» κάθε χρηματικού ποσού, τον τρόπο που σκέφτεται κάθε φορά που επιζητά να αγοράσει κάτι κτλ.

Η αιτιώδης συνάφεια είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί στην κοινωνική επιστήμη, αλλά και στην οικονομική επιστήμη. Είναι δύσκολη η ανάπτυξη μεθοδολογίας για την ανίχνευση, αναγνώριση και καταγραφή του τρόπου σκέψης και της συμπεριφοράς των παιδιών. Έως σήμερα, η αναφορές σε βιβλιογραφίες για το εν λόγω θέμα είναι ελάχιστες. Εντούτοις, προσπάθησα να προσεγγίσω τη σκέψη των παιδιών, μέσα από την επίδραση του ίδιου του χρήματος, επικεντρώνοντας στα κοινωνικά, συμπεριφορικά και γνωστικά αποτελέσματα και στα ενδιάμεσα αποτελέσματα όπως οι δαπάνες για τα παιδικά αγαθά, η σκέψη για αποταμίευση, η γονική μέριμνα και το περιβάλλον στο σπίτι. Επειδή τα στοιχεία σε αυτόν τον τομέα ήταν τόσο περιορισμένα, αυτοί ήταν και οι κύριοι τομείς έρευνάς μου, εξετάζοντας ένα ευρύτερο σύνολο μέσω ερωτηματολογίου, που διανεμήθηκε.

ABSTRACT

This paper examines how children perceive the money and their value. The main aim of this work is to demonstrate the perception of the concept of "money" by children (especially early school age). To approach the way that each child perceives parental ATMs, how a family earns money (family income), how they perceive the "size" of each amount of money, the way they think whenever they want to buy something etc .

Causal affinity is difficult to document in social science, but also in economic science. It is difficult to develop a methodology for detecting, recognizing and recording the way of thinking and behavior of children. Until now, references to bibliographies on this subject are minimal. However, I tried to approach children's thinking, through the influence of money itself, focusing on social, behavioral and cognitive effects and on intermediate results such as spending on children's goods, thinking about saving money, parenting and the home environment. Because the data in this field was so limited, these were my main areas of research, looking at a wider set of questionnaires, distributed.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Εισαγωγή	σελ 9
1	Ανασκόπηση Βιβλιογραφίας (Θεωρητικό Μέρος)	σελ 13
1.1	Η έννοια του χρήματος	σελ 15
1.2	Τα Στάδια Ανάπτυξης του Ατόμου	σελ 19
1.3	Τα Στάδια Κατανόησης του Ρόλου του Χρήματος στην Κοινωνία	σελ 37
1.4	Αναφορά σε Συμπεριφορές των παιδιών	σελ 40
1.4.1	Κοινωνικές Αναπαραστάσεις	σελ 40
1.4.2	Η Συμπεριφορική Χρηματοοικονομική	σελ 43
1.4.3	Η Ιεράρχηση των Αναγκών	σελ 47
1.4.4	Η «Παραγωγή» Χρήματος	σελ 52
1.4.5	Η Αποταμίευση	σελ 54
1.4.6	Παιδιά και Ιδιοκτησία	σελ 56
1.4.7	Παιδί, ΜΜΕ και Καταναλωτισμός	σελ 61
1.4.8	Καταναλωτισμός και Ανταγωνιστικότητα	σελ 62
1.4.9	Καταναλωτισμός και Μιμητισμός	σελ 64
1.4.10	Επίδραση των ΜΜΕ	σελ 68
1.4.11	Αδυναμία εκτίμησης μεγεθών μέσα από τη Μονόπλευρη λογική των παιδιών	σελ 72
1.4.12	Η Επιρροή της Οικονομικής Κρίσης	σελ 74
1.4.13	«Αυτοέλεγχος» και Επαγγελματική Επιτυχία	σελ 76
2	Ερευνητική Μεθοδολογία	σελ 86
2.1	Εισαγωγή	σελ 86
2.2	Σχεδιασμός της Έρευνας	σελ 87
2.3	Σχεδιασμός και περιγραφή του ερωτηματολογίου	σελ 90
2.4	Επιλογή του δείγματος	σελ 96
2.5	Συλλογή δεδομένων	σελ 98
2.6	Μέθοδοι ανάλυσης δεδομένων	σελ 99
3	Παρουσίαση και Ανάλυση των Αποτελεσμάτων της Έρευνας	Σελ.100
4	Αποτελέσματα από την παρούσα Έρευνα	σελ.138

5	Συμπεράσματα – Προτάσεις για περαιτέρω Έρευνα	σελ.139
5.1	Η Στάση και ευθύνη των γονέων για «οικονομική» διαπαιδαγώγηση των παιδιών	σελ.140
5.2	Η «οικονομική» διαπαιδαγώγηση των παιδιών μέσα από το σχολείο	σελ.147
6	Επίλογος-Συμπεράσματα	σελ.150
7	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.151
7.1	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ)	σελ.151
7.2	ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ)	σελ.152
7.3	ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	σελ.153

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία διαπραγματεύεται την αντίληψη των παιδιών (5-8 ετών) γύρω από την έννοια του χρήματος και των βασικών εννοιών της οικονομίας. Είναι ένα πολύ σημαντικό θέμα, ειδικά στην περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα. Μέσα από την παρούσα εργασία επιχείρησα να προσεγγίσω τη γνωστική και συμπεριφορική αντίληψη των παιδιών, καθώς και μέσα από τη διαδικασία της έρευνας με ερωτηματολόγιο να συσχετίσω την αντίληψη και συμπεριφορά αυτή με πλήθος παραγόντων όπως:

- α. Δημογραφικά στοιχεία (η έρευνα έγινε σε δείγμα από όλη την ελληνική επικράτεια),
- β. Φύλο,
- γ. Εκπαίδευση (δημόσια/ιδιωτική),
- δ. Εκπαίδευση γονέων (δημοτικό/Λύκειο/ΑΕΙ),
- ε. Οικογενειακό περιβάλλον,
- στ. Κοινωνικό περιβάλλον κτλ

Η σημασία μελέτης του εν λόγω θέματος, είναι η προσπάθεια προσέγγισης τρόπου σκέψης των παιδιών σε τομέα που δεν υπάρχουν αρκετές αναφορές και έρευνες, έως σήμερα τουλάχιστον. Πρόκειται για ένα «πάντρεμα» δύο διαφορετικών επιστημών, της οικονομίας και της ψυχολογίας (κυρίως κοινωνικής και γνωστικής ψυχολογίας).

Ο Γενικός Στόχος της συγκεκριμένης έρευνας είναι η παροχή ορθολογικής πληροφόρησης σχετικά με την κρίση και αντίληψη των παιδιών γύρω από θέματα της οικονομικής επιστήμης. Οι επιμέρους ερευνητικοί στόχοι της παρούσας πτυχιακής εργασίας

είναι οι εξής:

α. Διερεύνηση της γνώσης περί της έννοιας του χρήματος που επικρατεί στη χώρα μας, εν όψει μεταξύ άλλων της εγχώριας Χρηματοπιστωτικής Κρίσης,

β. Διερεύνηση των επιπτώσεων της οικονομίας στην αντίληψη των παιδιών,

γ. Εξέταση και διερεύνηση της Συμπεριφορική Χρηματοοικονομικής ως επιστήμη,

δ. Αναφορά στις Κοινωνικές Αναπαραστάσεις και κατά πόσο αυτές επηρεάζουν την αντίληψη των παιδιών,

ε. Διερεύνηση στον τρόπο κρίσης και ιεράρχηση των αναγκών εκ μέρους των παιδιών,

στ. Διερεύνηση αναφορικά με την αντίληψη των παιδιών για:

- (1) Την ιδιοκτησία,
- (2) Την αποταμίευση,
- (3) Το δανεισμό,

ζ. Διερεύνηση παραγόντων που μπορεί να επηρεάσουν Συμπεριφορική Χρηματοοικονομική των παιδιών, όπως ο μιμιτισμός, τα ΜΜΕ κτλ,

η. Προσπάθεια προσέγγισης μιας ενδεδειγμένης στάσης και ευθύνης του γονικού, κοινωνικού και σχολικού περιβάλλοντος για «οικονομική» εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση των ανηλίκων.

Τους ανωτέρω στόχους, επιχείρησα να προσεγγίσω, με την πραγματοποίηση τόσο δευτερογενούς όσο και πρωτογενούς έρευνας. Η δευτερογενής έρευνα (συλλογή δεδομένων) συμπεριέλαβε μια εκτενή βιβλιογραφική ανασκόπηση διαφόρων ερευνών, μελετών, βιβλίων, άρθρων εφημερίδων και περιοδικών,

καθώς και ηλεκτρονικών πηγών (sites) που σχετίζονται με το προς διαπραγμάτευση θέμα. Η πρωτογενής έρευνα υλοποιήθηκε με τη δημιουργία ερωτηματολογίου τα οποία συμπληρώθηκαν από παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας (5 έως 8 ετών), υπό την επίβλεψη κηδεμόνα. Η επεξεργασία των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε με την χρήση στατιστικών διαγραμμάτων και πινάκων του Microsoft Office. Τα βασικότερα ευρήματα της παρούσας πτυχιακής εργασίας αποκαλύπτουν τις γνώσεις των παιδιών γύρω από βασικές έννοιες της οικονομίας, καθώς επίσης την αντίληψη της έννοιας, της προέλευσης και της αξίας του χρήματος, αλλά και την ιεράρχηση αναγκών που επιθυμούν να καλύψουν μέσω της χρήσης αυτού.

Οι σκοποί και οι στόχοι της παρούσας πτυχιακής εργασίας υλοποιούνται μέσα από την παράθεση τεσσάρων κεφαλαίων. Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί το θεωρητικό μέρος της εργασίας. Στο δεύτερο παρουσιάζεται η ερευνητική μεθοδολογία που ακολουθήθηκε προκειμένου να εκπληρωθούν οι ερευνητικοί στόχοι. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στον σχεδιασμό της έρευνας, πραγματοποιείται μια σύντομη περιγραφή του ερωτηματολογίου που συντάχθηκε και χρησιμοποιήθηκε και τέλος γίνεται παρουσίαση του δείγματος της έρευνας και τις μεθόδους που ακολουθήθηκε για τη συλλογή των εμπειρικών δεδομένων. Στο τρίτο μέρος θα επιχειρήσω να παραθέσω και να αναλύσω τα δεδομένα, καθώς επίσης και να γίνει η εξαγωγή των αποτελεσμάτων με σκοπό την επίτευξη των στόχων της έρευνας, όπως αυτοί καθορίστηκαν στο εισαγωγικό της κομμάτι. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τη διεξαγωγή της παρούσας εργασίας (έρευνας), ενώ θα επιχειρήσω να κάνω και ειδική μνεία στο κατά πόσο αυτά

έρχονται να επιβεβαιώσουν ή αντιθέτως να συγκρουστούν (ή ακόμη και να απορρίψουν) τις ήδη υπάρχουσες έρευνες και αναφορές. Ελπίζουμε ο κάθε αναγνώστης της παρούσας μελέτης να ικανοποιηθεί με τη δομή και το περιεχόμενο που επιλέξαμε για την παρουσίαση της και με τον τρόπο αυτό να συνδράμουμε στις ήδη υπάρχουσες γνώσεις του.

1. Ανασκόπηση Βιβλιογραφίας (Θεωρητικό Μέρος)

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται κάποιες βασικές διαπιστώσεις, μέσα από έρευνες, μελέτες και άρθρα, γύρω από την εξέλιξη του ανθρωπίνου νου και το πώς αυτός αντιλαμβάνεται και επεξεργάζεται έννοιες και καταστάσεις από τα εμβρυϊκά ακόμη χρόνια. Θα αναφερθώ τόσο σε υφιστάμενες θεωρίες της αναπτυξιακής ψυχολογίας (στάδια ανάπτυξης του ατόμου), όσο εν συνεχεία και της γνωστικής ψυχολογίας. Στο Θεωρητικό Μέρος επίσης θα ορίσουμε την έννοια του χρήματος και εν συνεχεία, μέσα από διάφορες προσεγγίσεις, θα επιχειρήσουμε να εξερευνήσουμε τα αίτια και τους λόγους, που επηρεάζουν την αντίληψη των παιδιών για αυτό.

Πιο αναλυτικά : Ατο κεφάλαιο 1 κάνω μια ανασκόπηση, μέσα από βιβλιογραφίες και άρθρα, αναφορικά τις υφιστάμενες θεωρίες επί του θέματος. Στο κεφ. 1.1 θα κάνω μια εισαγωγή, ορίζοντας την έννοια του χρήματος και τις διαστάσεις αυτού. Εν συνεχεία, στο κεφ. 1.2 θα αναφέρω τα Στάδια Ανάπτυξης του Ατόμου, μέσα από τις θεωρίες των 2 κορυφαίων εξελεκτικών και γνωστικώ ψυχολόγων (του Έρικσον και του Πιαζέ). Έπειτα, στην προσπάθεια προσέγγισης της οικονομικής σκέψης των παιδιών, θα αναφερθώ στα Στάδια Κατανόησης του Ρόλου του Χρήματος στην Κοινωνία γενικότερα, ενώ στο κεφ 1.4 θα κάνω εκτενείς αναφορές σε πιθανούς παράγοντες που ενδέχεται να επηρεάζουν τις οικονομικές συμπεριφορές, αντίληψη και τρόπο σκέψης των παιδιών. Συγκεκριμένα, θα αναφερθώ στις Κοινωνικές Αναπαραστάσεις (θεωρίες του Moscovici), την επιστήμη της Συμπεριφορικής Χρηματοοικονομικής, Ιεράρχηση των Αναγκών

σύμφωνα με το Μάσλοου και την προσέγγιση των παιδιών, καθώς και την άποψή τους αναφορικά με την «Παραγωγή» Χρήματος και έννοιες όπως η Ιδιοκτησία και η Αποταμίευση. Επίσης, την επιρροή που έχουν στην οικονομική συμπεριφορά των παιδιών οι φίλοι τους, τα ΜΜΕ, ο μιμητισμός κλπ.

Έπειτα, στο 2^ο μέρος θα αναφερθώ στην Ερευνητική μου Μεθοδολογία στην παρούσα εργασία, καθώς και τα αποτελέσματα και γενικά συμπεράσματα από αυτή. Έτσι, θα μπορεί να γίνει η σύγκριση με το θεωρητικό μέρος και η εξαγωγή, όσο το δυνατόν, ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

1.1 Η έννοια του χρήματος

Με την κοινώς αποδεκτή έννοια, **χρήμα** είναι το σύνολο των οικονομικών αξιών που οι άνθρωποι χρησιμοποιούν σε καθημερινή βάση για την αγορά αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και για την αποπληρωμή των υποχρεώσεών τους. Το χρήμα στη σημερινή κοινωνία θεωρείται ένα είδος «χρέους», αλλά με την έννοια ειδικής μορφής χρέους, το οποίο καθορίζεται ως «υποχρεωτικά δεκτό (fiat money)» για να εξοφληθούν και να διευθετηθούν ποικίλες οφειλές και συνεπώς θεωρείται το πλέον «αποδεκτό μέσο συναλλαγής» στην οικονομία. Το μεγαλύτερο μέρος του χρήματος συναντάται με τη μορφή καταθέσεων και τραπεζικών αποταμιεύσεων. Γενικά, οποιαδήποτε μορφή και αν έχει ένα ανταλλακτικό μέσο, αν γίνεται κοινώς αποδεκτό από όλα τα μέλη μιας κοινωνίας σε αντάλλαγμα οποιουδήποτε αγαθού, παίζει το ρόλο του χρήματος.

Το χρήμα επιτελεί τρεις ρόλους στην οικονομία¹ :

α. **Μέσο αποθήκευσης αξίας**, γιατί χρησιμοποιείται για τη διατήρηση πλούτου και για τη μεταφορά αγοραστικής δυνατότητας από το παρόν στο μέλλον, αφού αναμένεται να διατηρήσει την αξία του με έναν ορθολογικό οικονομικά τρόπο με την πάροδο του χρόνου.

β. **Μέσο συναλλαγής**, όπου θεωρείται οτιδήποτε γίνεται άμεσα κοινά αποδεκτό σαν πληρωμή και οι άνθρωποι έχουν στην κατοχή τους, επειδή σκοπεύουν να το ανταλλάξουν με «κάτι άλλο» και όχι απαραίτητα λόγω χρήσης του ιδίου.

γ. **Μονάδα μέτρησης**, γιατί σαν λογιστική μονάδα το

¹ Βλέπε: <https://www.euretario.com/xrima/>

χρήμα χρησιμοποιείται για την τιμολόγηση αγαθών και υπηρεσιών ενώ μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στην καταγραφή χρεών. Η λογιστική μονάδα μέτρησης κάθε οικονομίας σήμερα, θεωρείται το νόμισμα της κάθε χώρας, αλλά στο παρελθόν έχουν χρησιμοποιηθεί διάφορα αγαθά (χρυσός και λοιπά μέταλλα, ζώα, πολύτιμοι λίθοι, τσιγάρα κτλ).

Στα πλαίσια της ιστορίας της κυκλοφορίας του χρήματος, παρατηρείται το εξής οξύμωρο σχήμα: Το αρχικό χρήμα – το μεταλλικό – κυκλοφορούσε επειδή «είχε αξία». Αντιθέτως, υπό το σημερινό καθεστώς του νομίσματος, το χρήμα αποκτά αξία «επειδή κυκλοφορεί». Το εμπόρευμα, ευρισκόμενο στα χέρια του αγοραστή, «εξέρχεται» της κυκλοφορίας, ενώ το χρήμα βρίσκεται διαρκώς στη σφαίρα της κυκλοφορίας: περνά δηλαδή από χέρι σε χέρι. Έτσι, το χρήμα διαδραματίζει («παίζει») το ρόλο του ενδιάμεσου στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων και εκπληρώνει τη λειτουργία του «μέσου κυκλοφορίας».

Το θέμα λοιπόν είναι κατά πόσο το παιδί έχει τη δυνατότητα και ικανότητα να αντιληφθεί τη σύνθετη αυτή λειτουργία του χρήματος. Να κατανοήσει επίσης την αξία αυτού, την έννοια του εισοδήματος, της παραγωγής, της κατανάλωσης, της επένδυσης και κάθε πτυχής της οικονομίας.

Το χρήμα και η συναισθηματικές ανάγκες²

- **Αγάπη** – αν έχουμε οικονομική άνεση μπορούμε να προσφέρουμε χαρά και στήριξη σε άτομα που αγαπάμε.
- **Ασφάλεια** – το χρήμα μας προσφέρει την δυνατότητα να αντιμετωπίσουμε αναποδιές και προβλήματα υγείας και πολλά άλλα
- **Αυτοεκτίμηση** – η αυτοεκτίμηση μας πολλές φορές βασίζεται στο πως αντιλαμβανόστε ότι μας αντιλαμβάνονται οι άλλοι. Το χρήμα είναι αποδεικτικό στοιχείο ότι τα καταφέραμε σε σχέση με τις κοινωνικές προσδοκίες άρα βοηθά στο κτίσιμο μιας πιο θετικής αυτοεκτίμησης.
- **Δράση** – το χρήμα δίνει την δυνατότητα να ασχοληθούμε με δραστηριότητες και χόμπι που μας ενδιαφέρουν.

² Βλέπε : <http://www.activecy.com/ArticleSideGallery/ArticleId=103> Άρθρο του Γιώργου Πογιατζή για «Ψυχολογία και Χρήμα», δημοσιευμένο στο www.activecy.com

- **Δύναμη** – είναι η δυνατότητα να μπορείς να παρεμβαίνεις στα σχέδια των άλλων. Τι μπορεί να παρέχει μεγαλύτερη δύναμη από το χρήμα;
- **Ελευθερία** – τις περισσότερες φορές για την πραγματοποίηση των σχεδίων μας χρειαζόμαστε λεφτά. Άρα τα λεφτά παρέχουν αυτονομία

1.2 Τα Στάδια Ανάπτυξης του Ατόμου

Σημειώνοντας ότι οι ηλικίες είναι προσεγγιστικές, τα στάδια ανάπτυξης του ατόμου σύμφωνα με τη θεωρία που ανέπτυξε ο **Erik Erikson**³ είναι:

α. **Η Θεμελιώδης εμπιστοσύνη κατά της δυσπιστίας.**
Το στάδιο αυτό (πρώτο σύμφωνα με τη θεωρία Ανάπτυξης του Έρικσον), αναφέρεται στα νεογέννητα μωρά και έως τη συμπλήρωση του πρώτου έτους ζωής τους. Το παιδί, σε αυτό το αρχικό στάδιο βρίσκεται σε απόλυτη και συνεχή εξάρτηση από τα πρόσωπα που το περιβάλλουν (γονείς). Τα νεογνά «μαθαίνουν» ότι για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους, οφείλουν να εμπιστεύονται τους άλλους. Αυτό άλλωστε, είναι μονόδρομος θα λέγαμε. Εάν το παιδί αισθανθεί και γνωρίσει ότι οι ανάγκες του ικανοποιούνται αμέσως μόλις προκύψουν και ότι οι τριγύρω τους (το άμεσο περιβάλλον), τους εξασφαλίζουν ακριβώς αυτό που επιθυμούν, τότε υποσυνείδητα αναπτύσσουν το συναίσθημα της «βασικής εμπιστοσύνης» και της ασφάλειας. Αυτή άλλωστε είναι μια θεωρία που την επιβεβαιώνει και η Γνωστική Ψυχολογία⁴, ακόμη και εάν μιλάμε για άτομα που δεν έχουν αναπτύξει ακόμη λογική σκέψη. Είναι κάτι φυσιολογικό, καθώς πρόκειται για θεωρία που στηρίζεται στο ένστικτο και όχι τη λογική. Εάν αντίθετα, το περιβάλλον άμεσης φροντίδας του βρέφους, αντιστέκονται να είναι άμεσα διαθέσιμα και συνεπή σε όσα αυτό επιζητά επίμονα, τότε το παιδί πιθανότατα να αντιληφθεί τον κόσμο που το περιβάλλει και μέσα στο οποίο αναπτύσσεται, σαν ένα «επικίνδυνο μέρος»

³ Βλέπε: Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), Αναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

⁴ Βλέπε: Π.Λ. Ρούσσο (επιμ.), Γνωστική Ψυχολογία. Ανώτερες Γνωστικές Διεργασίες

γεμάτο ανθρώπους που δε μπορεί να εμπιστευθεί. Συνοπτικά λοιπόν, όταν υπάρχει η συνήθης συμπεριφορά στο πρώτο στάδιο (εώς 1 έτους), τότε το βρέφος βιώνει συναισθήματα καλοσύνης, αλλά ταυτόχρονα και εμπιστοσύνης στους άλλους, όταν όμως δεν ισχύει αυτή η συμπεριφορά, βιώνονται τα ακριβώς αντίστροφα αισθήματα (κακίας, δυσπιστία προς τους άλλους και απαισιοδοξία). Η μητέρα του βρέφους θεωρείται το πρώτο άτομο που έρχεται σε άμεση επαφή το παιδί και συνεπώς αποτελεί τον κύριο κοινωνικό παράγοντα για την ανάπτυξή του.

β. Η Αυτονομία κατά της ντροπής και της αμφισβήτησης. Στο δεύτερο αυτό στάδιο (1-3 ετών), συναντάται η έναρξη μιας συντονισμένης δυνατότητας του ατόμου για σωματική κίνηση, αλλά και η έναρξη της διανοητικής λειτουργίας, αρχίζοντας να κάνει τις πρώτες συντονισμένες και με λογική συνοχή σκέψεις). Εάν αισθανθεί πως το άμεσο περιβάλλον που το περιτριγυρίζει, του προσφέρουν τη δυνατότητα έστω και μερικής αυτονομίας, τότε αρχίζει να αναπτύσσεται εσωτερικά η αντίληψη ότι «ασκεί έλεγχο» πάνω στον ίδιο του τον εαυτό του, καθώς και σε όσους το περιβάλλουν. Αν αντίθετα αισθανθεί πως οι γονείς του είναι υπερβολικά προστατευτικοί, μη το αφήνοντας να αναλάβει την παραμικρή πρωτοβουλία, τότε σταδιακά και υποσυνείδητα θα αρχίσει να αισθάνεται περιθωριοποίηση, ντροπή, ανασφάλεια, ανικανότητα και να αμφιβάλλει για τον ίδιο του τον εαυτό. Στη συνήθη περίπτωση, το άτομο αναπτύσσει έντονα τη βούληση να λαμβάνει μόνο του αποφάσεις και σταδιακά να έχει αυτοέλεγχο, αντίθετα στη δεύτερη περίπτωση θα αρχίσει έντονα η αμφισβήτηση του ίδιου του «Εγώ» και η ανάπτυξη συναισθήματος της ντροπής. Ο κύριος κοινωνικός παράγοντας εδώ στην ανάπτυξη του παιδιού είναι το γονικό περιβάλλον.

γ. **Η Πρωτοβουλία κατά της ενοχής.** Στο στάδιο αυτό (κατά προσέγγιση 3-6 ετών), τόσο οι κινητικές όσο και οι διανοητικές εκδηλώσεις και δεξιότητες του παιδιού, συνιστούν το αποτέλεσμα της «ενεργητικής» του πρωτοβουλίας. Επιδιώκουν πλέον να ενεργούν στα πρότυπα των γονιών και των «μεγάλων» που τους περιβάλλουν, αποδέχοντας όμως έτσι και ευθύνες που αντικειμενικά κρίνονται υπερβολικές και δυσανάλογες της ηλικίας τους. Εάν και εφόσον το άμεσο περιβάλλον δέχεται αυτές τις πρωτοβουλίες του, παροτρύνοντάς το μάλιστα και προτρέποντας το παιδί να αναπτύξει την πρωτοβουλία, τότε το παιδί αρχίζει να νιώθει ακόμη πιο σίγουρο για τον εαυτό του και η απεξάρτηση και ωριμότητά του επέρχονται πολύ πιο γρήγορα. Αν αντιθέτως αισθανθεί ότι επικρίνεται και στοχοποιείται αρνητικά για αυτές του τις αυτόβουλες ενέργειες, αρχίζει να αναπτύσσει το συναίσθημα των «τύψεων» και της ενοχικότητας. Δεν είναι και λίγες οι περιπτώσεις στην παιδική ηλικία, που τα άτομα θέτουν στόχους και αναπτύσσουν δραστηριότητες, οι οποίες όμως είναι αντίθετες (έρχονται σε σύγκρουση) με τα θέλω των γονιών ή και απλώς άλλων μελών του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα παιδιά να αισθάνονται μια έντονη ενοχή και αναπτύσσουν άσχημα συναισθήματα σε συνέπεια αυτής της σύγκρουσης. Ο τρόπος που θα προσπεράσει το παιδί αυτή τη σύγκρουση και θα μεταφερθεί ομαλά στο τέταρτο στάδιο, αναγκαστικά τη δημιουργία μιας «ισορροπίας» (balance), που θα πρέπει από τη μία να διατηρηθεί αυτή η πρωτοβουλία που ανέπτυξε, αλλά από την άλλη να αποδεχθεί ότι πέρα από τα δικά του θέλω, θα πρέπει φυσικά να σέβεται και τα «θέλω» και τις επιθυμίες των άλλων. Το παν λοιπόν σε αυτό το στάδιο είναι η ανάπτυξη αυτής της ισορροπίας. Ο κύριος κοινωνικός παράγοντας

εδώ στην ανάπτυξη του παιδιού είναι πέρα από τους γονείς και το υπόλοιπο κοινωνικός περιβάλλον του ατόμου.

δ. **Εργατικότητα κατά αισθήματος κατωτερότητας.** Στο στάδιο (6-12 ετών) το παιδί αρχίζει να θέτει σε σύγκριση τον εαυτό του με τους συνομήλικούς του. Οφείλει να αναπτύξει τις γνώσεις και δεξιότητες μέσα σε ένα ευρύτερο πλέον (σχολικό) περιβάλλον. Αρχίζει επίσης να αναπτύσσει πνεύμα ομαδικότητας και να συνεργάζεται με άλλους συνομηλίκους. Εάν υπάρχει ενθάρρυνση από το περιβάλλον, τότε όπως είναι φυσιολογικό, θα αρχίσει να οξύνεται το ενδιαφέρον του να «γνωρίσει τον κόσμο» που το περιβάλλει. Πιθανότητα επίσης να αναπτύξει δεξιότητες συνεργασίας, αλλά και φιλικότητας προς τους τριγύρω του. Εάν αντιθέτως ενοχοποιηθεί σε αυτές του τις ενέργειες, τότε το παιδί θα γίνει αποδέκτης μιας γενικότερης απόρριψης, νιώθοντας μια έντονη κατωτερότητα. Αυτό ενδέχεται να έχει και τα καταστροφικά αποτελέσματα της παύσης οποιασδήποτε προσπάθειας και πρωτοβουλίας. Ο κύριος κοινωνικός παράγοντας εδώ στην ανάπτυξη του παιδιού είναι το σχολικό του περιβάλλον (φίλοι, δάσκαλοι, συμμαθητές).

ε. **Η Ταυτότητα κατά σύγχυσης των ρόλων.** Αυτό το στάδιο λαμβάνει χώρα από 12 έως 20 ετών. Αφορά δηλαδή τα έτη της εφηβείας. Αυτό το στάδιο δεν αποτελεί μέρος της παρούσας εργασίας και θα αναφέρουμε απλά ότι αποτελεί το συνδετικό κρίκο της παιδική ηλικίας με το στάδιο ωριμότητας και ενηλικίωσης του ατόμου. Γενικά η εφηβεία είναι μια πολύ σημαντική περίοδος στην ανάπτυξη του ατόμου και , εάν και έχουν γίνει αρκετές αναφορές, μελέτες και έρευνες, δε θα αναφερθώ περισσότερο ώστε να μην πλατιάσω.

στ. **Η Οικειότητα κατά της απομόνωσης** . Η φάση αυτή εκτίνεται από το 20^ο έως περί το 40^ο έτος ηλικίας του ατόμου. Δε θα μας απασχολήσει στην παρούσα έρευνα και δε θα αναφερθώ περαιτέρω.

ζ. **Η Παραγωγικότητα κατά της απραξίας**. Η περίοδος αυτή αφορά την ηλικία 40-65 ετών. Δε θα μας απασχολήσει επίσης στην παρούσα έρευνα.

η. **Η Πληρότητα του Εγώ κατά της απελπισίας**. Το τελευταίο αυτό στάδιο ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Έρικσον αφορά τα χρόνια της τρίτης ηλικίας. Σε αυτό το στάδιο δε θα αναφερθώ, καθώς δεν αποτελεί μέρος της μελέτης μας.

Οι προσεγγίσεις της παρούσας εργασίας αναφέρονται κυρίως στο τρίτο στάδιο και ίσως εν μέρει και στα β και δ στάδια.

Μια άλλη πληρέστερη διάσταση σχετικά με τη γνωστική και εξελικτική ψυχολογία παρουσίασε ο **Jean Piaget**⁵. Μελετώντας τα παιδιά και ερευνώντας τις δυνατότητές τους σε κάθε ηλικιακό επίπεδο, ο καινοτόμος και ο πρώτος που ανέπτυξε μια πληρέστερη προσέγγιση ήταν ο Ελβετός. Υπήρξε φιλόσοφος, φυσικός, αλλά και ψυχολόγος. Το στίγμα του στη γνωστική ψυχολογία υπήρξε ανεξίτηλο και έως και σήμερα οι θεωρίες του γύρω από την ανάπτυξη του ατόμου θεωρούνται οι επικρατέστερες και οι πλέον επιστημονικά τεκμηριωμένες. Αφιέρωσε αρκετό μέρος της ζωής του και της έρευνάς του στη μελέτη των παιδιών. Άκουγε προσεκτικά τον τρόπο που αυτά εκφράζονται, αναπτύσσουν ποικίλες σκέψεις και λαμβάνουν αποφάσεις. Μέσα από αυτή τη συστηματική παρακολούθηση, αλλά και σε συνδυασμό με μελέτη προγενέστερων ερευνών, κατέληξε σε κάτι τόσο απλό, αλλά

⁵ Βλέπε: Ουάντσγουερθ, Μ. Γ. (2001). Η θεωρία του Ζαν Πιαζέ για τη Γνωστική και τη Συναισθηματική Ανάπτυξη. Τα θεμέλια του κονστрукτιβισμού. Αθήνα: Καστανιώτης.

συνάμα και σημαντικό.... «Τα παιδιά δε σκέφτονται όπως οι μεγάλοι!». Ο ίδιος ο Αϊνστάϊν περιέγραψε ακριβώς έτσι το συμπέρασμά του: «τόσο απλή, που μόνο μια ιδιοφυΐα θα μπορούσε να την έχει συλλάβει»⁶!

Ζαν Πιαζέ

1896 -1980

Ο Πιαζέ διέκρινε την εξελικτική πορεία των παιδιών σε 4 στάδια⁷:

- α. Της αισθητηριοκινητικής νόησης (0-2 χρ.),
- β. Της προ-ενεργητικής νόησης (2-6 χρ.),
- γ. Της ενεργητικής νόησης (6-12 χρ.) και
- δ. Της τυπικής νόησης (12-19 χρ.).

Κατά το πρώτο στάδιο, τα επιτεύγματα του νεογέννητου παιδιού είναι φυσικό επακόλουθο του συντονισμού κατά κύριο

⁶ Βλέπε: <https://tvxs.gr/news/paideia/zan-piaze-%C2%ABo-froint-tis-sxoliki-taksis%C2%BB>

⁷ Βλέπε: Beilin, H. (1997). Η διαρκής συμβολή του Piaget στην αναπτυξιακή ψυχολογία. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), Αναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

λόγο των αισθητηριακών αντιλήψεων του παιδιού, καθώς και των κινήσεων που κάνει σα βρέφος. Αυτός ήταν και ο λόγος που το πρώτο στάδιο πήρε αυτή την ονομασία. Η γνωστική λειτουργία του παιδιού διακρίνεται από πολύ απλές δραστηριότητες και δεν υπάρχουν ακόμη σύνθετες σκέψεις και συλλογισμοί. Επίσης, υπάρχει πλήρη άγνοια του περιβάλλοντος χώρου. Εδώ συναντάται απλώς «αναγνωριστική μνήμη». Κάθε αντίληψη του περιβάλλοντος συνδέεται με άμεση επαφή με αντικείμενα (κυρίως αφή, αλλά και όσφρηση, οπτική επαφή και ακοή) και κάθε του αντίδραση έχει να κάνει με αυτή την επαφή και μόνο. Το παιδί καλύπτει τις όποιες ανάγκες του δημιουργούνται, καθαρά και μόνο από την ενεργοποίηση των αισθήσεων του την περιορισμένη κινητική του αντίδραση με πράγματα του περιβάλλοντός του. Ο Piaget⁸ χώρισε αυτό το πρώτο στάδιο σε 6 υπο-περιόδους. Σταδιακά στη διάρκεια αυτών των 6 υπο-περιοδών, τα άτομα μεταπηδούν από τη βρεφική ηλικία, στην εξερεύνηση ενός κόσμου έξω από το «Εγώ» και στην αλληλεπίδραση με αυτό το νέο κόσμο.

Η πρώτη υπο-περίοδος (0-2 μηνών), αποτελεί τη φάση, όπου τα νεογέννητα καλλιεργούν αντανακλαστικά. Αναπτύσσουν ένα μερικό έλεγχο και συντονισμό κινήσεων. Τα αντανακλαστικά αυτά είναι συνέπεια πλήθους ερεθισμάτων που γίνονται αποδέκτες. Έτσι, σταδιακά τα παιδιά περνούν στη δεύτερη αισθητηριοκινητική υπο-περίοδο, όπου τα αρχικά αντανακλαστικά που σύμφωνα με τον Πιαζέ γεννιέται έμφυτα το παιδί, έρχονται να συμπληρωθούν από καινούριες μορφές συμπεριφοράς. Τα αντανακλαστικά τους πλέον είναι πιο ανεπτυγμένα και

⁸ Βλέπε: Πανοπούλου-Μαράτου, Ο. (1998). Παιδί, Επιστήμη και Ψυχανάλυση. Οι διαδρομές του Jean Piaget . Αθήνα:Καστανιώτης

παρατεταμένα και συναντάται η εξερεύνηση νέων αντικειμένων. Αυτό το υπο-στάδιο διαρκεί έως τον 4^ο περίπου μήνα ανάπτυξης του βρέφους. Ο Piaget με την Inhelder (1969)⁹ μελέτησαν την αντίδραση και ανάπτυξη αυτών των αντανακλαστικών, αλλά και την μετεξέλιξη τους στην εισαγωγή ενός νέου αντικειμένου. Μελέτησαν για παράδειγμα το πιπίλισμα του δακτύλου, το οποίο παρόλο συναντάται από τη γέννησης του παιδιού, παρατήρησαν ότι «διέφερε» από το αντίστοιχο πιπίλισμα της δεύτερης υπο-περιόδου. Παρατήρησαν γενικά ότι τα παιδιά στο στάδιο αυτό, έχουν την τάση να επαναλαμβάνουν τις ευχάριστες πράξεις, με κύριο γνώμονα την ευχάριστη αίσθηση που προκαλούν.

Στην τρίτη υπο-περίοδο (4-8 μηνών), τα παιδιά δε δρουν πλέον περιοριστικά. Σε αυτό το στάδιο ξεκινά του ενδιαφέρον και η περιέργεια για τον «έξω κόσμο». Τα παιδιά αρχίζουν να επεξεργάζονται τα ερεθίσματα που δέχονται από τον περίγυρω και να μιμούνται πράξεις και κινήσεις, που τα ίδια θεωρούν ενδιαφέρουσες και συνήθως διαφορετικές από τις συνηθισμένες. Αυτού του είδους οι πράξεις, στην Εξελικτική Ψυχολογία ορίζονται «δευτερογενείς κυκλικές αντιδράσεις» και κατά τον Πιαζέ, η εμφάνιση αυτών, υποδεικνύει ότι τα παιδιά αρχίζουν να γνωρίζουν πως τα αντικείμενα τριγύρω τους δεν αποτελούν όλα προέκταση των δικών τους πράξεων. Βέβαια, δεν παύουν παρά να έχουν απλώς μια υποτυπώδη και μερική αντίληψη των αντικειμένων και του περιβάλλοντος.

Στην τέταρτη υπο-περίοδο (8 μηνών-1 έτους) της αισθητηριοκινητικής νόησης, συναντάται η δημιουργία του «στόχου». Τα παιδιά συμπεριφέρονται με τρόπο που δεν περιορίζεται στις τυχαίες αντιδράσεις τους, αλλά που έχει σαν

⁹ Βλέπε: Piaget, J. (1979). *The child's conception of the world*. New York: Harcourt Brace

κύριο γνώμονα κάποιο «στόχο» που έχουν θέσει. Κάνουν πλέον συντονισμό περισσότερων δευτερογενών κυκλικών αντιδράσεων με κύριο μέλημα την επίτευξη του στόχου. Αυτός ο τρόπος αντίδρασης και ενέργειας, είναι αναμφισβήτητα και μια πρώτη αρχική μορφή «πραγματικής επίλυσης προβλημάτων», καθώς προϋποθέτει το συνδυασμό σχημάτων και το νοητικό διαχωρισμό αυτών, για να ολοκληρωθεί με επιτυχία μία πράξη. Για την ανάπτυξη αυτής της θεωρίας, ο Πιαζέ σημείωσε ότι αρκούσε να παρατηρήσει τη συμπεριφορά του γιού του. Συγκεκριμένα, παρατήρησε ότι αρκούσε να δώσει στο γιό του ένα επιθυμητό αντικείμενο που θα το επεξεργαστεί σαν παιχνίδι. Εάν στη συνέχεια το έκρυβε πίσω από φυσικά εμπόδια, το παιδί παρατήρησε ότι μπορούσε πλέον να συνδυάσει τις δευτερογενείς κυκλικές αντιδράσεις, που θα του έδιναν τη δυνατότητα να πάρει πίσω το παιχνίδι του και να συνεχίσει να παίζει (συνδυασμός της προσπέρασης του εμποδίου και του τρόπου που θα ξαναέρθει σε επαφή με το αντικείμενο).

Στην πέμπτη υπο-περίοδο (12-18 μηνών), έχουμε πλέον τις «τριτογενείς κυκλικές αντιδράσεις». Σε αυτή την περίοδο του παιδιού, συναντάται ο συνδυασμός πρωτογενών κυκλικών αντιδράσεων (που αναφέρονται κυρίως στο σώμα του παιδιού) και δευτερογενών κυκλικών αντιδράσεων (που αναφέρονται κυρίως στα αντικείμενα που το περιβάλλουν). Τα βρέφη πλέον επιχειρούν να εξερευνήσουν με πιο σύνθετο τρόπο τον εξωτερικό τους κόσμο. Τα παιδιά αρχίζουν να επεξεργάζονται τα αντικείμενα με σκοπό να τα «ανακαλύψουν». Έχουμε συνεπώς, «τη δοκιμή» και το «λάθος». Βέβαια, και σε αυτό το στάδιο, είναι ακόμη πρόωρα να σκεφτούν ορθολογικά τις όποιες πράξεις τους ή πολύ περισσότερο τις συνέπειες αυτών.

Το τελευταίο υπο-στάδιο στάδιο της αισθητηριοκινητικής περιόδου (18-24 μηνών), έχουμε τις «αναπαραστάσεις». Τα παιδιά έχουν πλέον τη δυνατότητα να σχηματίζουν «εσωτερικά, νοητικά σύμβολα ή αναπαραστάσεις» και να στηρίζουν τις όποιες πράξεις τους σύμφωνα με αυτά. Πλέον, ίσως έχουμε «πραγματικές νοητικές πράξεις», καθώς εν μέρει παρουσιάζουν και αντιλαμβάνονται νοητικά το εξωτερικό τους περιβάλλον. Κάποιες ενδεικτικές συμπεριφορές που εισάγονται σε αυτή την περίοδο και αποδεικνύουν αυτή την «αναπαραστατική σκέψη» είναι η μνήμη και αναζήτηση αντικειμένων που δεν είναι παρόντα, η έναρξη ομιλίας, η μίμηση πράξεων κλπ.

Το δεύτερο στάδιο της γνωστικής ανάπτυξης και εξέλιξης κατά τον Πιαζέ είναι αυτό της «προ-λογικής νόησης» (2-6 ετών). Συνεπώς, σε αυτό το στάδιο βρίσκονται και τα παιδιά τα οποία κυρίως μελετήσαμε σε αυτή την έρευνα (ιδίως 4-6 χρ.). Το στάδιο αυτό ορίστηκε έτσι, καθώς θεωρήθηκε πως οι πράξεις των παιδιών αυτής της ηλικίας, είναι κυρίως συνέπεια και αποτέλεσμα μιας «σύγχυσης», καθώς κρίνεται ότι ακόμα δεν έχουν την ικανότητα για 100% νοητικές ενέργειες. Γι' αυτό και αναφορικά με την έρευνα μας, οι απαντήσεις που συλλέχθηκαν σε αυτές κυρίως τις ηλικίες, ήταν είτε λανθασμένες είτε συγκεχυμένες. Ο όρος «προ-λογική», υποδεικνύει ότι ένα παιδί 4-6 ετών δε βασίζεται σε εντελώς «λογικούς συλλογισμούς» και η εξέλιξή του σε αυτή την περίοδο κρίνεται σε μια διεργασία «υπέρβασης των γνωστικών περιορισμών» μέχρι να κατορθώσει να περάσει στο επόμενο στάδιο της «ολοκληρωμένης αναπαραστατικής σκέψης».

Γενικά, η νηπιακή ηλικία, αποτελεί τη μεταβατική περίοδο μεταξύ της βρεφικής (όπου η σκέψη στηρίζεται στη δράση) και στην παιδική (όπου η σκέψη στηρίζεται στις εσωτερικές

διεργασίες) (Piaget & Inhelder, 1969)¹⁰. Σε αυτή την περίοδο συνεπώς, γίνεται εκτεταμένη χρήση συμβόλων, λέξεων και κινήσεων, με απώτερο σκοπό την αναπαράσταση της πραγματικότητας. Η λήψη ορθής απόφασης δεν είναι πια αποτέλεσμα αποκλειστικά «δοκιμής και λάθους», αλλά σχημάτων και αναπαραστάσεων που έχουν στο μυαλό τους. Γι' αυτό πχ το παιδί 6 ετών γνωρίζει ότι στο κυλικείο δίνοντας το νόμισμα του 1 ευρώ θα πάρει ένα κουλούρι. Δεν έρχεται σε συνέπεια λάθους συναλλαγής, αλλά σε μνήμη, αναπαράσταση και φυσική συνέπεια όσων ήδη έχει σχηματίσει νοητικά. Επίσης, έχουμε αρκετά ανεπτυγμένη τη «μίμηση» πράξεων, τόσο συνομηλίκων όσο και ενηλίκων. Παράδειγμα τέτοιας μίμησης στο μυαλό του παιδιού είναι η συναλλαγή της μητέρας στο ταμείο του supermarket ή του πατέρα που πληρώνει για να βάλει καύσιμα στο όχημα.

Η σκέψη βέβαια, θα λέγαμε ότι είναι ακόμη κάπως «μονόπλευρη». Τα νήπια βλέπουν και εστιάζουν αποκλειστικά και μόνο στη μία πλευρά ενός αντικειμένου ή μιας κατάστασης (σε αυτή που για τα ίδια προέχει στο εκάστοτε θέμα που τα απασχολεί). Όταν πια με το καλό αποβάλλουν αυτό τον περιορισμό και κατορθώσουν να συνδυάσουν περισσότερες από μία οπτικές ενός θέματος, αυτό θα σημάνει αυτόματα και το «πέρασμα του παιδιού στη λογική σκέψη».

Μεταξύ των πειραμάτων που έκανε σε αυτές τις ηλικίες ο Πιαζέ ήταν να δείξει στα παιδιά δύο ακριβώς ίδια δοχεία, τα οποία περιείχαν την ίδια ποσότητα νερού. **Μπροστά στα μάτια τους** μετέφερε το νερό από το ένα δοχείο σε ένα άλλο τρίτο (πιο στενό και ψηλό), με φυσική συνέπεια να ανέβει η στάθμη του νερού στο νέο δοχείο. Ενώ λοιπόν η ποσότητα του νερού έμεινε αμετάβλητη

¹⁰ Βλέπε: Piaget, J. (1979). The child's conception of the world . New York: Harcourt Brace

στην πραγματικότητα, τα μικρότερα ηλικιακά παιδιά (3-4 χρ.), είπαν ότι, έστω και με περίεργο τρόπο που δε μπορούσαν να εξηγήσουν, το νερό που μπήκε στο νέο δοχείο αυξήθηκε. Αυτό συνεπώς σημαίνει ότι τα άτομα αυτής της ηλικίας εστιάζουν την προσοχή τους αποκλειστικά στη «μία και μόνο διάσταση του προβλήματος», που στο συγκεκριμένο πείραμα ήταν η στάθμη του νερού. Δεν έχουν αναπτύξει ακόμη την ικανότητα να επεξεργαστούν τις πραγματικές διαστάσεις (ύψος-μήκος-πλάτος) του δοχείου. Αν κάποιο παιδί έχει τη δυνατότητα να επεξεργαστεί ότι η ποσότητα νερού δεν άλλαξε, αυτό συνεπάγεται πρόωρη απόκτηση λογικής σκέψη, καθώς έχει την ικανότητα να επεξεργαστεί τις διάφορες παραμέτρους που του παρουσιάζονται.

Άλλο επίσης ενδιαφέρον πείραμά του ήταν να δείξει σε ένα παιδί 4-5 ετών μια σειρά από άσπρες και μαύρες ξύλινες χάντρες, με τις μαύρες να είναι εμφανώς πιο πολλές από τις άσπρες. Όταν λοιπόν ρώτησε «Ποιες είναι περισσότερες; Οι μαύρες ή οι ξύλινες;», αυτό μη μπορώντας να εστιάσει στο σύνολο, απαντά αυθόρμητα οι μαύρες! Αυτό οφείλεται κατά τον Πιαζέ, στο ότι τα νήπια επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο σε ένα μόνο **επίπεδο κατηγοριοποίησης** ανά περίπτωση, και αν απαιτηθεί να επεξεργαστούν δύο ή περισσότερες παραμέτρους, καταλήγουν συνήθως σε **σύγχυση**.

Αντίστοιχο πείραμα θα μπορούσαμε να κάνουμε και εμείς: Αν πχ βάζαμε σε μια τυχαία σειρά 10 χαρτονομίσματα, 40 χρυσαφί κέρματα και 20 ασημί κέρματα και ρωτούσαμε «Ποια είναι περισσότερα; Τα νομίσματα ή τα χρυσά;», παραδόξως η πλειοψηφία θα απαντούσε τα χρυσά!!!!

Αυτό οφείλεται κατά τον Πιαζέ σε 3 κύρια χαρακτηριστικά της σκέψης ενός παιδιού 4-6 ετών:

- α. Εγωκεντρισμού,
- β. Σύγχυσης μεταξύ φαινομενικού και πραγματικού κόσμου και
- γ. Μη λογικών συλλογισμών.

Εγωκεντρισμός: Ο όρος αυτός στην Εξελεγκτική Ψυχολογία δεν έχει την καθημερινή έννοια, αυτή δηλαδή του εγωισμού ή της αλαζονείας, αλλά την τάση του νηπίου να έχει σαν επίκεντρο σε κάθε τι σκέφτεται και κάνει το «Εγώ» . Δεν έχουν βέβαια τον ίδιο βαθμό εγωκεντρισμού με τα βρέφη που συναναστρέφονται τα πάντα γύρω από τον εαυτό τους, αλλά και πάλι δεν παίζει τον κυριότερο ρόλο τα ερεθίσματα από την εξωτερική πραγματικότητα, όπως κάνουν οι ενήλικες. Η σύγχυση έγκειται στην αδυναμία διαχωρισμού της δικής τους προσωπικής άποψη και αντίληψης από την αντίληψη των άλλων. Αναγνωρίζουν και διαβάζουν κυρίως επιφανειακά τις καταστάσεις, αγνοώντας τις «αιτιώδεις σχέσεις» .

Τα παιδιά αδυνατούν σε αυτή τη φάση να φανταστούν το πώς «φαίνονται τα πράγματα από τη θέση του άλλου» . Αυτό αποδείχτηκε μέσα από πλήθος πειραμάτων του Piaget σε συνεργασία με τον Inhelder ¹¹.

Η έκφραση αυτής της εγωκεντρικότητας είναι ακόμα και στην έκφρασή τους. Τα παιδιά 4-6 ετών έχουν την τάση να συμμετέχουν σε «συλλογικούς μονολόγους» αντί πραγματικού διαλόγου (Piaget, 1926)¹². Αυτό οφείλεται στο ότι τα παιδιά ακόμη δεν επιδιώκουν να επικοινωνήσουν με άλλους, παρά μόνο «περιορίζονται στις δικές τους απόψεις». Ακριβώς το ίδιο απέδειξαν και μετέπειτα έρευνες,

¹¹ Βλέπε: Piaget, J. & Inhelder, B. (1956). *The child's conception of space*. London: Routledge & Kegan Paul.

¹² Piaget, J. (1930). *The child's conception of physical causality*. New York: Harcourt Brace.

που ήρθαν να επιβεβαιώσουν τον Πιαζέ (Astington, 1993/ Hirschfeld& Gelman,1994)¹³

Σύγχυση μεταξύ του φαινομενικού και της πραγματικότητας: Τα παιδιά 4-5 ετών επικεντρώνονται αποκλειστικά στην κυριότερη διάσταση ενός αντικειμένου ή μιας κατάστασης, σε αυτό δηλαδή που «φαίνεται πιο πολύ» και που τους προξενεί μεγαλύτερη εντύπωση . Αυτό τυγχάνει λόγω μη δυνατότητας διάκρισης αυτού που φαίνεται και του τι πραγματικά είναι. Μπορεί πχ να επικεντρωθούν στη λάμψη ενός κέρματος και το όμορφο μέταλλο, αγνοώντας την πραγματική του αξία ή να επιλέξουν το πιο όμορφο, το πιο χρωματιστό και αυτό που θα τα εντυπωσιάσει περισσότερο χαρτονόμισμα. Έρευνες για αυτή την τάση των παιδιών έκανε η Rheta De Vries(1969)¹⁴. Μεταξύ άλλων, έδειξε παιδιά τη γάτα της. Όταν ρώτησε τι ζώο είναι, όπως ήταν φυσικό, έδωσαν τη σωστή απάντηση. Στη συνέχεια φόρεσε στο πρόσωπο της γάτας μια μάσκα σκύλου. Όταν ρώτησε τα ίδια παιδιά (3-7 ετών), εάν γνωρίζουν τι ζώο βλέπουν, επικράτησε σύγχυση σε αυτά: Τα παιδιά έως 3 χρ. απάντησαν σκύλος, αυτά που ήταν 4-5 χρ. αδυνατούσαν να πιστέψουν πώς η γάτα έγινε σκύλος, ενώ σωστά απάντησε η πλειοψηφία των παιδιών άνω των 6 ετών.

Μη λογικοί συλλογισμοί: Τα παιδιά 4-6 ετών δυσκολεύονται να παράγουν ορθολογικές σκέψεις συνδυάζοντας την αιτία με το αιτιατό. Ακριβώς εδώ οφείλεται το πλήθος των ερωτήσεων που πολλές από αυτές για εμάς τους μεγάλους θεωρούνται περιττές. Η σκέψη τους συνεπώς γίνεται με τρόπο «μεταγωγικό» και όχι «επαγωγικό» ή «παραγωγικό» . Αυτό τον

¹³ Βλέπε: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/001002779591425R>

¹⁴ Βλέπε: Λεονάρ ντε Βρις (μετάφραση: Μιράντα Μυράτ, εικονογράφηση: Γιοστ Βαν ντε Γουστάν) Το δεύτερο βιβλίο των πειραμάτων (Εκδόσεις Καστανιώτη, 2004)

τρόπο τον όρισε ως «προ-αιτιώδη σκέψη» (Piaget, 1930). Ένα τέτοιο παράδειγμα σκέψης έδωσαν οι Michael Cole & Sheila R. Cole¹⁵, οι οποίοι διαπίστωσαν ότι η 4 ετών κόρη τους θεωρούσε αιτία του θανάτου τα νεκροταφεία. Κατ' αντιστοιχία, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι πολλά παιδιά μπορεί να θεωρούν σαν αιτία και λόγο ύπαρξης των χρημάτων τις Τράπεζες και όχι το αντίστροφο (ότι δηλαδή αυτές υπάρχουν λόγω του χρήματος).

Το τρίτο στάδιο γνωστικής ανάπτυξης της θεωρίας του Piaget είναι συγκεκριμένης «**λογικής νόησης**» (6-12 ετών). Σε αυτό το στάδιο οι γνωστικές δυνατότητες των παιδιών αυξάνονται ραγδαία και έχουμε πλέον «συγκεκριμένες νοητικές πράξεις» (Piaget, 1983' Piaget & Inhelder, 1969 ' Piaget, 1952). Οι πράξεις αυτού του σταδίου ορίζονται έτσι λόγω άμεσης συσχέτισης με τα αντικείμενα, το περιβάλλον και τις υπάρχουσες καταστάσεις και όχι με «αφηρημένες» ή «τυχαίες» σκέψεις του παιδιού. Έχουμε το σταδιακό «πέραςμα» από την προ-λογική σκέψη, σε αυτή των ενηλίκων (την πιο συγκροτημένη). Μπορούν πλέον με σχετική να διαχωρίζουν, να κάνουν συγκρίσεις και να εντάσσουν πρόσωπα και καταστάσεις σε ένα συγκεκριμένο διανοητικό πλαίσιο. Αυτός ο τρόπος σκέψης των παιδιών, εισάγει και κάποιες νέες έννοιες για τον τρόπο που αυτά λειτουργούν και αντιλαμβάνονται. Οι σημαντικότερες από αυτές είναι κατά Πιαζέ οι παρακάτω:

Η **Αποκέντρωση** αφορά στη δυνατότητα που έχουν πλέον να εστιάζουν και να επεξεργάζονται σε δύο ή περισσότερα χαρακτηριστικά ενός αντικειμένου παράλληλα και να τα αναλύουν με περισσότερα του ενός κριτήρια. Εδώ πχ βλέπουμε πλέον τα παιδιά, πέρα από το μπλε χρώμα τα προσέχουν το 20 σε ένα

¹⁵Βλέπε: Cole, M., Cole, S. R. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών. Γνωστική και Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία* (τ. Β'). Αθήνα: Τυποθήτω-Γ. Δάρδανος.

χαρτονόμισμα των 20 € ή ακόμα και την παράσταση πάνω σε αυτό.

Η **Διατήρηση**¹⁶, που αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να αντιληφθεί πως οι ιδιότητες ενός πράγματος παραμένουν στην πραγματικότητα ίδιες, ακόμα και εάν φαινομενικά αλλοιώνονται ή δείχνουν να αλλάζουν. Χαρακτηριστικό είναι το πείραμα του Πιαζέ με το νερό και τα δοχεία που ανέπτυξα και παραπάνω. Εδώ πχ πλέον τα παιδιά γνωρίζουν ότι το να ανταλλάξω ένα χαρτονόμισμα των 20 € με 2 των 10 € (ή και το αντίστροφο), δεν επιφέρει καμία απολύτως μεταβολή αναφορικά με την πραγματική τους αξία.

Η **Λογική αναγκαιότητα**, που αφορά στην άποψη των παιδιών ότι ορισμένα χαρακτηριστικά είναι λογικό επακόλουθο να παραμένουν, παρά τις οποιεσδήποτε μεταβολές στην εξωτερική τους εμφάνιση. Όπως πχ στο πείραμά του, που διατήρηση της ίδιας ποσότητας νερού στα δοχεία, είναι μια «λογική αναγκαιότητα». Ομοίως, θα μπορούσαμε εμείς οι οικονομολόγοι να ισχυριστούμε ότι ένα παιδί άνω των 6-7 ετών, μπορεί εύκολα να αντιληφθεί ότι εάν καταθέσω 100 € στην κάρτα μου, τα 100 αυτά ευρώ συνεχίζουν να υπάρχουν σαν αξία, έστω και σε άλλη μορφή. Αυτό ήταν κάτι που επιβεβαίωσε και η έρευνα της παρούσας, όπου σε αντίστοιχες ερωτήσεις, τα παιδιά 6-8 ετών απάντησαν σωστά στην πλειοψηφία τους.

Η **Ταυτότητα**, που αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να αντιληφθεί πως μια απλή μεταβολή στο εξωτερικό περίβλημα, δε μεταβάλλει και την ιδιότητα αυτού. Για παράδειγμα, γίνεται πολύ εύκολα αντιληπτό ότι ένα χαρτονόμισμα των 20 € έχει ακριβώς την ίδια αξία, είτε διπλωμένο είτε όχι.

¹⁶ Βλέπε: <https://eclass.upatras.gr/modules/document/file.php/>

Η **Αντιστάθμιση** , που αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να συγκρίνει με βάση τη λογική, τις μεταβολές σε διαφορετικές όψεις του ίδιου θέματος και να συμπεράνουν το μέγεθος και τον τρόπο που η μία αντισταθμίζει την άλλη. Μπορούν δηλαδή να κατανοήσουν και να συνδυάσουν ότι ο άνεργος πατέρας που μόλις απολύθηκε, θα είναι μια κατάσταση με άμεσο αντίκτυπο στο οικογενειακό εισόδημα, με τις όποιες παράπλευρες συνέπειες (λιγότερα παιχνίδια, μη δυνατότητα αγοράς νέου ποδήλατου, καινούριων ρούχων κλπ).

Η **Αντιστρεψιμότητα** , που αναφέρεται στην ικανότητα του παιδιού να σκεφτεί διεξοδικά μια πράξη (πριν την πραγματοποιήσει) και εν συνεχεία να την αντιστρέψει. Μπορεί πχ να αντιληφθεί πριν ακόμη το πράξει, ότι εάν αγοράσει με τα χρήματα που του έδωσαν μια σοκολάτα, πιθανότατα να μη του μείνουν χρήματα να πάρει ένα καινούριο μολύβι που είδε στη βιτρίνα του βιβλιοπωλείου ή μια καινούρια μπάλα.

Ταυτόχρονα με την ανάπτυξη αυτών των νέων χαρακτηριστικών, έχουμε και κατακόρυφη πτώση του εγωκεντρισμού (με την έννοια που ανέλυσα παραπάνω κατά τον Πιαζέ και όχι με τη συνήθη). Αυτός ήταν και ο λόγος που στην έρευνά μου, μεταξύ των ερωτήσεων, ήταν εάν θα επέστρεφαν τα χρήματα στους γονείς τους εάν αυτοί το ζητούσαν. Στην ανάλυση των απαντήσεων που δόθηκαν, πρόσεξα ότι αν εξαιρέσουμε μεμονωμένα παιδιά πολύ μικρής ηλικίας (τα οποία πιθανότατα είπαν ΝΑΙ λόγω φόβου), τα υπόλοιπα αποτελέσματα των μετρήσεών μου ήρθαν να επιβεβαιώσουν τον Πιαζέ...Οι απαντήσεις ΝΑΙ είναι πολύ υψηλότερες στα παιδιά 7-8 ετών συγκριτικά με εκείνα των 5-6 ετών. Αυτό δεν έχει να κάνει με την

ωριμότητα τόσο, όσο έρχεται να επιβεβαιώσει ακριβώς τη θεωρία του Πιαζέ περί μείωσης του Εγωκεντρισμού.

Παρατηρούνται επίσης σε αυτό το στάδιο έντονες μεταβολές στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών. Θέτουν κανόνες και τους οποίους οφείλουν να σέβονται κατά τη συμμετοχή τους σε ομαδικά παιχνίδια. Κατ' αντιστοιχία, θέτουν κανόνες σε κάθε τους συναλλαγή, γνωρίζοντας πχ ότι δίνοντας μεγαλύτερο ποσό στο ταμείο, θα πρέπει να λάβουν τα ανάλογα ρέστα.

Το τέταρτο και τελευταίο στάδια ανάπτυξης κατά Piaget είναι της «**τυπικής νόησης**» (12-19 ετών) . Αφορά δηλαδή τα έτη της εφηβείας (κάτι αντίστοιχο με το πέμπτο στάδιο που είδαμε στον Έρικσον). Αυτό το στάδιο δεν αποτελεί μέρος της παρούσας εργασίας και συνεπώς θα αναφέρουμε απλά ότι αποτελεί το συνδετικό κρίκο της παιδική ηλικίας με το στάδιο ωριμότητας και ενηλικίωσης του ατόμου, χωρίς να αναφερθώ περεταίρω.

1.3 Τα Στάδια Κατανόησης του Ρόλου του Χρήματος στην Κοινωνία

Η κατανόηση των χρημάτων από τα παιδιά έχει διερευνηθεί κυρίως τα τελευταία 50 χρόνια, ενώ οι προγενέστερες αναφορές και έρευνες είναι ελάχιστες. Πριν το πρώτο στάδιο (αυτό που θα μπορούσε να αναφέρεται και σαν αρχικό στάδιο 0), οι έρευνες έδειξαν ότι τα παιδιά ηλικίας 3 - 4 ετών μπορούν μεν να διακρίνουν χρήματα από άλλα αντικείμενα, αλλά δε μπορούν να διακρίνουν διαφορετικά νομίσματα. Δε δύναται δηλαδή να τα ξεχωρίσουν μεταξύ τους. Ο χειρισμός κερμάτων τους γίνεται μέσω παιχνιδιών, καθώς τα παιδιά γνωρίζουν μόνο ασαφώς ότι τα χρήματα συνδέονται κατά κάποιο τρόπο με την αγορά. Στο στάδιο 1, τα παιδιά αποκτούν πια τη γνώση και την εντύπωση ότι τα χρήματα μπορούν με κάποιο τρόπο να αγοράσουν ορισμένα αγαθά και αντικείμενα, αλλά νομίζουν ότι οποιοδήποτε νόμισμα μπορεί να αγοράσει οτιδήποτε.

Στο στάδιο 2 πλέον (4-6 ετών), αναγνωρίζουν ότι κάποια νομίσματα είναι πιο πολύτιμα από άλλα, αλλά πιστεύουν ότι πρέπει να προσφέρουμε το ακριβές νόμισμα. Το νόμισμα του ενός ευρώ μπορεί να αγοράσει πχ ένα αντικείμενο αυτής της αξίας, αλλά όχι ένα αντικείμενο μικρότερης αξίας. Παρ' όλα αυτά, υποθέτουν ότι ένας καταστηματάρχης δίνει πάντα χρήματα πίσω ως μέρος της συναλλαγής. Καθώς τα παιδιά μετακινούνται στα υψηλότερα στάδια, η κατανόησή τους γίνεται πιο εξελιγμένη¹⁷.

Στο στάδιο 3 τέλος (άνω των 6 ετών), όπως έδειξαν έρευνες των Peake και Hebl, τα παιδιά αρχίζουν σταδιακά να κατανοούν

¹⁷ Harbaugh W. T., & Krause, K. (2000). Children's altruism in public good and dictator experiments. *Economic Inquiry*, 38, 95±109.

ότι τα χρήματα δεν είναι απεριόριστα. Ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό, το συμπέρανα και ο ίδιος μέσα από το ερωτηματολόγιό μου, όπου σε ερώτηση εάν η κάρτα ανάληψης του μπαμπά/ της μαμάς βγάζει όσα χρήματα θέλουμε (α/α 16), σχεδόν κανένα παιδί άνω των 6 ετών δεν απάντησε ΝΑΙ.

Αυτό λοιπόν που σηματοδοτεί αυτό το στάδιο από το στάδιο 2 είναι η **χρήση ποσοτικών κριτηρίων**¹⁸. Τα παιδιά σταδιακά κατανοούν ότι η χρηματική συναλλαγή (πχ στο ψιλικατζίδικο της γειτονιάς), αντισταθμίζει επακριβώς τη διαφορά αξίας μεταξύ των προσφερόμενων χρημάτων και της τιμής των αγορασθέντων αγαθών.

Αυτό το έργο, αρχικά ερευνήθηκε από τον Στράους και εν συνεχεία ήρθαν οι έρευνες των Peake και Hebl για να το επιβεβαιώσουν. Αυτές ίσως ήταν και οι πρώτες αναφορές σχετικά με την αντίληψη των παιδιών και την ανάπτυξη αυτής σε διάφορα στάδια της νηπιακής και παιδικής ηλικίας. Συνοψίζοντας πάντως, οι έρευνες έδειξαν ότι μελετώντας τα μικρότερα παιδιά, είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ότι από πολύ νωρίς παρουσιάζεται η πρώτη εμφάνιση οικονομικών ιδεών. Ακόμα και αυτά τα παιδιά στο στάδιο 0 γνώριζαν ότι τα χρήματα συνδέονταν με κάποιο τρόπο με την αγορά και αυτό που μπορεί να δει κανείς είναι η σταδιακή μετάβαση από την κατανόηση της αγοράς και πώλησης ως τελετουργικό ή έθιμο σε μια κατανόηση βασισμένη στη σχέση μεταξύ χρημάτων και αγαθών. Τα αποτελέσματα των ερευνών έδειξαν επίσης μια πιο ικανοποιητική εικόνα για το τι συμβαίνει στα πρώτα στάδια της κατανόησης των χρημάτων. Σχεδόν όλα τα παιδιά που είχαν κρατήσει την προηγούμενη άποψη είχαν

¹⁸ Peake, P. K., Hebl, M., & Mischel, W. (2002). Strategic attention deployment for delay of gratification in working and waiting situations. *Developmental Psychology*, 38, 313-326.

προχωρήσει σε μια σωστή κατανόηση ένα χρόνο αργότερα, ενώ ορισμένοι από αυτούς που είχαν την τελευταία άποψη είχαν μετατοπίσει, ένα χρόνο μετά, να πιστεύουν ότι το ακριβές χρηματικό ποσό ήταν απαραίτητο¹⁹.

¹⁹ Thompson, D. R., & Siegler, R. S. (2000). Buy low, sell high: The development of an informal theory of economics. *Child Development*, 71, 660-677

1.4 Αναφορά σε Συμπεριφορές των παιδιών

1.4.1 Κοινωνικές Αναπαραστάσεις²⁰

Κατά την ανάπτυξη και εμφάνιση των «κοινωνικών αναπαραστάσεων» στην εξέλιξη ενός ατόμου, πολύ σημαντικό κριτήριο αποτελούν οι συνθήκες που έχουν άμεσο αντίκτυπο στο «γνωστικό σύστημά» του. Οι συνθήκες αυτές²¹ «εξαρτώνται από 3 παράγοντες:

- α. Τη διάσπαση των πληροφοριών,
- β. Την εστίαση της προσοχής σε καθορισμένες ζώνες του περιβάλλοντος και
- γ. Την πίεση εξαγωγής συμπερασμάτων»

Τα (α) και (β) είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το αντικείμενο της κοινωνικής αναπαράστασης και το ρόλο (επίδραση) που επιτελεί αυτό στο ίδιο το άτομο, ενώ (γ) κυριο ρόλο έχει η δράση/η πράξη.

Κατά τον Moscovici (1976)²², το πρώτο αφορά στο γεγονός πως τα άτομα γίνονται αποδέκτες περιορισμένων πληροφοριών, τα οποία και καλούνται να επεξεργαστούν για την εκτίμηση μιας κατάστασης (ή ακόμη και ενός αντικειμένου). Αυτές λοιπόν οι πληροφορίες που απαιτούνται για τη συγκρότηση μιας ορθής γνώμης/απόφασης, διαφέρουν σημαντικά από εκείνες που στην πραγματικότητα έχουν διαθέσιμες.

Αναφορικά με το (β), τόσο το μέγεθος, όσο και ο βαθμός που ένα άτομο «εστιάζει την προσοχή» του, μπορεί να διαφέρει

²⁰ Βλέπε: Παπαστάμου, Στ. & Μαντόγλου, Α. (Επιμέλεια), 1995, « Σύγχρονες έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία, Κοινωνικές Αναπαραστάσεις», Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα

²¹ Βλέπε: Παπαστάμου Στάμος, Κοινωνικές Αναπαραστάσεις (Αθήνα 1996, Εκδόσεις Οδυσσέας)

²² Βλέπε: <https://www.simplypsychology.org/minority-influence.html>

σημαντικά από ένα άλλο. Κάθε άνθρωπος αυθόρμητα και υποσυνείδητα καθοδηγεί την προσοχή του σε ορισμένες μόνο (ιδιαίτερες για το ίδιο) πλευρές του «εξωτερικού περιβάλλοντος», ενώ αντίθετα αποστασιοποιείται και αδιαφορεί για άλλες. Αυτός ίσως, πέρα βέβαια και από το οικογενειακό και γενικότερο περιβάλλον που αναπτύσσεται ένα παιδί, είναι και ο λόγος που από τα αποτελέσματα του Ερωτηματολογίου μου, παιδιά ίδιας ηλικίας τύχαινε να δώσουν εντελώς διαφορετικές απαντήσεις. Άλλο παιδί πχ μπορεί να το γοήτευαν τα χρώματα από το χαρτονόμισμα, ενώ ένα άλλο να έστρεφε την προσοχή του στη λάμψη των κερμάτων.

Ο Moscovici ανέπτυξε επίσης τη θεωρία πως «στην καθημερινότητα, οι συνθήκες και οι κοινωνικές σχέσεις υποχρεώνουν το άτομο να βρίσκεται πάντα σε **ετοιμότητα** είτε να τοποθετηθεί για κάτι είτε να δράσει», να έχει συνεπώς τη δυνατότητα ακαριαία να εκφραστεί, να αντιδράσει, να αμυνθεί. Αυτή ακριβώς η ετοιμότητα, είναι που προξενεί και τη διαφορετικότητα των συλλογισμών. Επομένως, κάθε παιδί μπορεί να έχει διαφορετικό συλλογισμό και τρόπο σκέψης. Το μόνο βέβαιο όμως είναι ότι **το περιβάλλον (κυρίως οικογενειακό) που αναπτύσσεται ένα άτομο θα διαμορφώσει και τον τρόπο σκέψης αυτού.**

Η εξέλιξη του ατόμου είναι μια μίξη και ένα φυσικό αποτέλεσμα ωρίμανσης και αλλαγών (φυσιολογικής εξέλιξης και έντονων μεταβολών). Καθώς το άτομο μεγαλώνει και περνά σταδιακά στη φάση της ωριμότητας, παρατηρείται ένα σύνολο θετικών αλλαγών, τόσο στην κρίση όσο και στη λογική σκέψη και κατ' επέκταση απόφαση στα ποικίλα ζητήματα. Ο άνθρωπος ξεκινά αυτές τις αλλαγές από νεογέννητο μωρό ακόμα (!!!), μέχρι

να ενηλικιωθεί και αποκτήσει την ικανότητα μιας πλήρους στοιχειοθετημένης σκέψης, της δημιουργίας και της συνύπαρξης και συνεργασίας. Ανάπτυξη δε σημαίνει μια απλή συγκέντρωση και άθροιση καινούριων γνωρισμάτων στα ήδη υπάρχοντα (τα προηγούμενα), αλλά «τροποποίηση / αναδόμηση» του εσωτερικού κόσμου από τις νέες «κατακτήσεις» (γνώσεις). Κάθε καινούρια «απόκτηση» και καθετί νέο, αναμένεται να προκαλέσει την «αναδιοργάνωση» εκείνου που έρχεται να αντικαταστήσει. Μιλάμε συνεπώς, περισσότερο για «ποιοτικές», παρά ποσοτικές μεταβολές. Αυτό είναι και κάτι που αναδεικνύεται και συμπεραίνεται και στο ερευνητικό κομμάτι της παρούσας εργασίας, καθώς δεν παρατηρούμε σε μεγαλύτερες ηλικίες να προστίθενται απλώς ορθές απαντήσεις σε μικρότερες ηλικιακά κατηγορίες, αλλά να αλλάζει τελείως και η άποψή τους σε άλλες, που δείχνουν «ποιοτικά» γνωρίσματα ωριμότητας.

1.4.2 Η Συμπεριφορική Χρηματοοικονομική

Η πρόσβαση και η χρήση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων στο πλαίσιο της οικογένειας, εξαρτάται από τη **συμπεριφορική χρηματοοικονομική**, η οποία επηρεάζει την οικονομική δράση των γονέων και κατ' επέκταση και την αντίληψη που αποκτούν τα παιδιά, είτε μιμούμενα είτε υποσυνείδητα μέσω του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τον Barberis ²³ , «Η **συμπεριφορική χρηματοοικονομική** αποτελεί μια συνδυαστική επιστήμη που στηρίζεται σε άλλες και συγκεκριμένα την κοινωνιολογία, την ψυχολογία και την ανθρωπολογία». Κύριο σκοπό έχει να περιγράψει τη διαδικασία κατά την οποία η συμπεριφορά ενός ατόμου, μπορεί να καθορίσει τη λειτουργία των αγορών και να επηρεάσει έτσι και τις αποφάσεις των λοιπών επενδυτών. Το άτομο επηρεάζεται αμφίδρομα τόσο από ψυχολογικές όσο και από συναισθητικές αντιδράσεις , οι οποίες συχνά καθοδηγούν τη γενικότερη συμπεριφορά του, ενώ ταυτόχρονα έχουν σημαντικό αντίκτυπο στην «κρίση» και τις επιλογές αυτού. Αυτός είναι και ο λόγος που το άτομο θα πρέπει να «φιλτράρει» τις όποιες πληροφορίες γίνεται αποδέκτης, ειδικά πριν από τη λήψη χρηματοοικονομικών αποφάσεων. Φυσικά κάτι τέτοιο δεν είναι τόσο απλό....Οι επενδυτές είναι άνθρωποι και διακατέχονται από συναισθήματα (φόβο, απελπισία, παρορμιτισμό

²³Βλέπε: Barberis, N.C., and Thaler, R. H. (2003). A Survey of Behavioral Finance. In: Constantinides, G. M. and Harris, M. and Stulz, R. M. (eds). Handbook of the Economics of Finance: Volume 1B, Financial Markets and Asset Pricing. Elsevier North Holland, Chapter 18, pp. 1053

κλπ). Είναι πολύ δύσκολη και περίπλοκη η «ορθή λήψη» πληροφοριών (και κατ' επέκταση και η ορθή λήψη αποφάσεων) για κάθε άνθρωπο, πολύ περισσότερο δε για παιδιά προσχολικής ηλικίας, που ακόμη δεν έχουν ανεπτυγμένη αρκετά την κριτική σκέψη, τον ορθολογισμό, ακόμη και τα ένστικτα και τις εμπειρίες.

Όλες οι έως τώρα εμπειρίες και έρευνες, έχουν αποδείξει ότι όταν ο άνθρωπος διακατέχεται από ποικίλα ψυχολογικά αισθήματα, οδηγείται σε λάθος χρηματοοικονομικές αποφάσεις, αφού αυτές δεν είναι αποτέλεσμα ορθολογικής και σωστά δομημένης σκέψης, αλλά κυρίως από «παρορμητισμό» και «ψυχολογική αστάθεια». Είναι λοιπόν μια απόφαση της εκάστοτε στιγμής και ψυχολογικής κατάστασης του ατόμου. Τέτοια συναισθήματα μπορεί ακόμη να είναι η απληστία, ο φόβος, ο πανικός. Γίνεται εύκολα αντιληπτό λοιπόν, ότι η **χρηματοπιστωτική συμπεριφορική**, δεν έχει τη δική της «ταυτότητα» σαν επιστήμη, αλλά αποτελεί ένα «πάντρεμα» άλλων επιστημονικών θεωριών, που με τη σωστή προσέγγιση, μπορεί να ακτινογραφήσουν και επεξηγήσουν τις χρηματοπιστωτικές αποφάσεις των ατόμων. Για αυτό λοιπόν, οι οικονομολόγοι ισχυρίζονται στις υπάρχουσες θεωρίες, πως οι γονείς θα πρέπει να επικεντρώνονται σε «ορθολογικά στοιχεία», ώστε να κάνουν και τις σωστές επενδυτικές και γενικότερα χρηματοοικονομικές κινήσεις²⁴.

Η ανάγκη για ανάπτυξη της συμπεριφορικής οικονομικής, προέκυψε λόγω των «μη ορθολογικών καταναλωτών και

²⁴Βλέπε: Ricciardi, V. and Simon, H. (2000), "What is Behavioral Finance?", Business Education and Technology Journal.

επενδυτών», που δε φαίνεται να έπαιρναν τις όποιες αποφάσεις τους με γνώμονα τη λογική και τη σύνεση. Κάτι τέτοιο, όπως είναι φυσικό, επηρέαζε την αγορά γενικότερα. Το φαινόμενο αυτό δεν ήταν εύκολο να εξηγηθεί με τη χρηματοοικονομικής και έτσι υπήρξε η ανάγκη εμφάνισης της συμπεριφορικής θεωρίας. Είναι μια αναπτυσσόμενη θεωρία, που συνδυάζει 2 αμφιταλαντευόμενες δυνάμεις:

- α. τη χρηματοοικονομική ανάλυση και
- β. την ανάλυση των συμπεριφορών, όπως αυτές επηρεάζονται από τα συναισθήματα²⁵.

Όταν λοιπόν αναπτύσσεται ολόκληρη επιστήμη να έρθει να εξηγήσει την (μη ορθολογική πολλές φορές) οικονομική συμπεριφορά των ενηλίκων, που και την ωριμότητα έχουν και έχει ολοκληρωθεί η προσωπικότητά τους, ώστε να μπορούν εν μέρει να διαχειριστούν την ψυχολογική κατάσταση και τα συναισθήματά τους...τότε καταλαβαίνουμε ότι τα μικρά παιδιά να έχουν μια ορθή «οικονομική απόφαση», ανεπηρέαστη από περιβάλλον και προσωπικά αισθήματα, είναι από παράλογο έως πολύ δύσκολο. Ακόμη και με την οικονομική διαπαιδαγώγηση του παιδιού, αυτό θα συνεχίζει να βασίζεται στο «ένστικτό του». Η συμπεριφορική χρηματοοικονομική επικεντρώνεται σε 2 παράγοντες, οι οποίοι συναντώνται σε πολύ υψηλό βαθμό στα ανήλικα άτομα²⁶:

²⁵Βλέπε: Hirshleifer, D. and Teoh, S.H. (2003), “Herd Behavior and Cascading in Capital Markets: A Review and Synthesis”, *European Financial Management*, vol.9:1, pp.25-66.

²⁶Βλέπε: Αλεξιάκης Α. Χ. (2003), *Χρηματιστήριο - το παιχνίδι της λογικής και της παρόρμησης*, Εκδόσεις: Κριτική.

- Τα άτομα δεν παίρνουν τις αποφάσεις τους μετά από διεργασία «ορθολογικών στοιχείων», αλλά υπό την επιρροή του εκάστοτε «συναισθήματος» που τα κυριεύει,

- Η «μη ορθολογική» οικονομική διαχείριση (κυρίως επενδύσεων) έχει σα συνέπεια την «πρόχειρη στρατηγική διαχείριση».²⁷

²⁷ Βλέπε: Σπύρου, Σ. (2009), Συμπεριφορική Χρηματοοικονομική. Αθήνα : Μπένου

1.4.3 Η Ιεράρχηση των Αναγκών

Μία σημαντική συνιστώσα αναφορικά με την αντίληψη των παιδιών για το χρήμα και την οικονομία γενικότερα, είναι ο τρόπος με τον οποίο εκλαμβάνουν και ιεραρχούν τις εκάστοτε ανάγκες. Στο παιδικό μυαλό πχ έχει πολύ μεγαλύτερη αξία η ψυχαγωγία που προσφέρει ένα παιχνίδι από την ανάγκη της ενδυμασίας που θα καλύψει η αγορά ενός ρούχου. Όπως επίσης, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που παιδί προσχολικής ηλικίας επιζητά επίμονα στο χώρο του supermarket την αγορά κάποιας καραμέλας και αν ο γονιός επικαλεστεί ότι δεν έχει τόσα χρήματα μαζί του, θεωρεί λογικό να μη ψωνίσει κάποιο άλλο είδος πρώτης ανάγκης για την οικογένεια.

Όπως ισχυρίστηκε ο Abraham Maslow²⁸, ανθρωπιστής ψυχολόγος, οι αποφάσεις μας παρακινούνται από κίνητρα και επιθυμίες, που έχουν σα στόχο να ικανοποιήσουν καθορισμένες ανάγκες. Εισήγαγε την έννοια «ιεράρχησης των ανθρωπίνων αναγκών»²⁹, αποδεικνύοντας πως τα άτομα κινητοποιούνται αρχικά προς την ικανοποίηση των βασικότερων αναγκών (για την επιβίωσή τους), πριν προχωρήσουν σε αυτή άλλων πιο σύνθετων και εξεζητημένων.

²⁸ Βλέπε: Hoffman, E. (1988). *The right to be human: A biography of Abraham Maslow*. Jeremy P. Tarcher, Inc.

²⁹ Βλέπε: Η ψυχολογία της ύπαρξης, Α. Maslow, εκδόσεις Δίοδος, Αθήνα 1995

Η Ιεράρχηση των Ανθρωπίνων Αναγκών κατά τον Maslow

Περιέγραψε σχηματικά αυτή την Ιεράρχηση αναγκών του ατόμου σε μια πυραμίδα, η οποία είχε 5 διαφορετικά επίπεδα:

α. **Φυσιολογικές / Βιολογικές Ανάγκες** – Εδώ ανήκουν οι πλέον απαραίτητες για την επιβίωση του ατόμου ανάγκες. Τέτοιες είναι το νερό, η τροφή, πού θα κοιμηθεί, η υγεία. Αυτές κατέχουν την κυρίαρχη θέση της πυραμίδας του Μάσλοου, καθώς όλες οι υπόλοιπες έχουν δευτερευούσα σημασία, εαν πρώτα δεν έχουν ικανοποιηθεί και εξασφαλισθεί οι συγκεκριμένες.

β. **Ανάγκες Ασφάλειας** - Εδώ ανήκουν οι ανάγκες του ατόμου για ασφάλεια και για προστασία. Μπορεί να μην είναι τόσο σημαντικές όσο οι Φυσιολογικές/Βιολογικές για να επιβιώσει, αλλά είναι εξίσου σημαντικές για να έχει μια υποτυπώδη ποιότητα ζωής. Εδώ πχ ανήκει η ανάγκη για απασχόληση και εργασία που θα αποφέρει το εισόδημα να μπορεί να ζήσει, η υγειονομική κάλυψη,

οι ασφαλέστεροι δρόμοι και το ικανοποιητικότερο επίπεδο στέγασης.

γ. Κοινωνικές Ανάγκες / Ανάγκες Κοινωνικής Αποδοχής – Αφορά την ικανοποίηση του αισθήματος του «ανήκειν», καθώς και την ανάγκη το άτομο να νιώσει στοργή, αγάπη, συμπάθεια, να είναι επιθυμητό και αποδεκτό στους άλλους. Αυτές θεωρούνται λιγότερο βασικές από τις (α) και (β). Δεν παύουν όμως να είναι επιθυμητές από ένα άτομο. Προσωπικές σχέσεις (φιλίες, ρομαντικές, οικογενειακές, με συναδέλφους ή συνεργάτες) βοηθούν την εκπλήρωση ανάγκης για «συντροφικότητα και αποδοχή». Το άτομο μπορεί πλέον να συμμετέχει σε ομάδες.

Ακριβώς εδώ θέλω να εστιάσω την θεωρία μου...Πιστεύω ότι να ανήλικά άτομα, τοποθετούν την εν λόγω ανάγκη πολύ χαμηλότερα στην πυραμίδα και υψηλότερα στα «θέλω» τους. Αυτό συμβαίνει για 2 κύριους λόγους:

(1) Έχουν «υποτιμήσει» τις 2 πρώτες ανάγκες (Φυσιολογικές / Βιολογικές Ανάγκες και Ανάγκες Ασφάλειας). Καθώς ακόμη δεν έχουν έρθει αντιμέτωπα με την αναζήτηση τροφής, στέγης, εργασίας ή ακόμη και με σοβαρά προβλήματα υγείας,

(2) Έχουν πολύ υψηλά ανεπτυγμένη και ιεραρχημένη την ανάγκη της αποδοχής από τους άλλους και την ένταξη σε μια ομάδα. Η φιλία παίζει πρωταρχικό ρόλο στο μυαλό ενός παιδιού. Επιζητούν να κάνουν νέους φίλους και να εξερευνούν τον κόσμο.

δ. Ανάγκες Αυτοεκτίμησης - Μετά τα (α) έως (γ), οι ανάγκες «αυτοεκτίμησης» κατά Μάσλοου, έχουν ολοένα και μεγαλύτερη σημασία. Αφού εξασφαλίσει δηλαδή τις Βιολογικές ,

της Ασφάλειας και της Κοινωνικής Αποδοχής Ανάγκες, τα άτομα πάνε ένα βήμα ακόμη παραπέρα.... Δεν αρκεί απλώς η αποδοχή από άλλους και η ένταξη στην κοινωνία και σε ομάδες, αλλά και η προσωπική αξία, η προσωπική κοινωνική αναγνώριση και να νιώσουν επιτυχημένοι.

Και σε αυτές τις ανάγκες, εκτιμώ ότι τα παιδιά δίνουν πολύ υψηλή σημασία.... Δε θέλουν απλά να ανήκουν, αλλά να είναι αρεστά. Θέλουν να παίζουν και να νικούν, να ξεχωρίζουν στα παιχνίδια, να είναι αγαπητά σε φίλους, δημοφιλή σε σχολείο, να ξεχωρίζουν από τους συνομηλίκους τους....Ακόμη ακόμη να είναι το αγαπητό παιδί μέσα σε μια οικογένεια, συγκριτικά με τα αδέρφια του. Αυτό θέλησα να αποδείξω και με το Ερωτηματολόγιό μου , όπου και ρώτησα «Αν οι φίλοι σου στο σχολείο, σου πουν πως η δουλειά (επάγγελμα) που θέλεις να κάνεις στο μέλλον δεν είναι καλή, αυτό θα σε κάνει να αλλάξεις απόφαση;», όπου δεν ήταν λίγα τα παιδιά που έδειξαν να υπερεκτιμούν και να έχουν μεγάλη σημασία για αυτά, η γνώμη των άλλων (και κυρίως των φίλων τους).

ε. **Ανάγκες Αυτοπραγμάτωσης** – Αυτό αποτελεί το κορυφαίο επίπεδο στην ιεράρχηση του Μάσλοου. Η «αυτοπραγμάτωση» οδηγεί στην επιδίωξη αναφορικά με προσωπικές προτεραιότητες, που αφορούν στην προσωπική επιδίωξη και φιλοδοξία, καθώς και στην επιζήτηση εκπλήρωσης των δυνατοτήτων και προσωπικών ικανοτήτων.

Η δυσκολία λοιπόν των παιδιών αναφορικά με το χρήμα και τον τρόπο χρήσης αυτού, έγκειται σε αυτό ακριβώς το γεγονός: στην ανωριμότητα και την αδυναμία «ορθής» διάκρισης των αναγκών που καλείται κάποιος να καλύψει μέσω των χρημάτων που διαθέτει. Συνεπώς, θα πρέπει η προσπάθεια του

οικογενειακού περιβάλλοντος να επικεντρώνεται και σε αυτό τον τομέα: να μάθει το παιδί να ιεραρχεί ορθολογικά τις ανθρώπινες ανάγκες. Για το παιδί πχ η ανάγκη αυτοπραγμάτωσης, καθώς και κοινωνικής αποδοχής πιθανότατα βρίσκονται αρκετά υψηλότερα.

1.4.4 Η «Παραγωγή» Χρήματος

Στο χώρο της «Αληθινής Οικονομίας» και της κοινωνίας γενικότερα, αποτελεί διαχρονικά βασικό πρόβλημα οι περιορισμένοι πόροι και το πώς θα χρησιμοποιηθούν αυτοί ώστε να καλύψουν τις μέγιστες δυνατές ανάγκες των ανθρώπων. Εάν αυτοί οι πόροι ήταν απεριόριστοι, δε θα υπήρχε το εν λόγω πρόβλημα³⁰. Ζητούμενο λοιπόν είναι η αποτελεσματικότερη χρήση αυτών.

Ένα σημαντικό συνεπώς πρόβλημα των παιδιών έγκειται και σε αυτόν ακριβώς τον τομέα. Πολλές φορές τα παιδιά εκφράζουν απορίες (εύλογες σύμφωνα με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον κόσμο) όπως:

α. Γιατί δεν πάμε στην Τράπεζα ή στα ATM να μας δώσουν χρήματα;

β. Αφού δεν έχουμε μαζί μας χρήματα, ας αγοράσουμε με κάρτα....Με την κάρτα μπορούμε να ψωνίσουμε απεριόριστα.

γ. Γιατί είναι περιορισμένα τα χρήματα. Ας τυπώσει και άλλα το κράτος να έχουμε περισσότερα κτλ

Στο παιδικό μυαλό λοιπόν, δεν υπάρχει ο **περιορισμός χρήματος**. Η Τράπεζα είναι ένα «μηχάνημα παραγωγής χρήματος» και το κράτος μπορεί να εκτυπώνει χαρτονομίσματα απεριόριστα!

Βέβαια, η αντίληψη αυτή θα εξετασθεί και στο επόμενο μέρος της εργασίας, καθώς αποτέλεσε ένα από τα βασικά στοιχεία μελέτης. Η παραγωγή χρήματος και η ποσότητα που αυτή η

³⁰ Βλέπε: Βιβλίο Αρχές Οικονομικής Θεωρίας Γ' Λυκείου
(<http://ebooks.edu.gr/courses/DSGLC117/document/4dff9419xyck/4dff9419xhby/4e288ab1xkqa.pdf>)

παραγωγή μπορεί να επιτευχθεί, ήταν ένα από τα βασικά ερωτήματα που κλήθηκαν να απαντήσουν οι μετέχοντες στην έρευνα. Συνεπώς, θα αναφερθώ διεξοδικότερα για το εν λόγω θέμα στο επόμενο κεφάλαιο, καθώς και στην ανάλυση (αποτελέσματα) της έρευνας. Αδιαμφισβήτητο βέβαια γεγονός, είναι ότι αρκετά μεγάλο ποσοστό παιδιών αγνοούν την πραγματική προέλευση του χρήματος και πώς αυτό φτάνει στα νοικοκυριά.

1.4.5 Η Αποταμίευση

Με τον όρο **αποταμίευση**³¹, που αποτελεί καθαρά οικονομικό όρο, χαρακτηρίζεται γενικά πάσης φύσεως συσσωρεύσεις αγαθών για μελλοντική χρήση. Η αποταμίευση απορρέει από την παραδοχή του ανθρώπου ότι κάθε ποσό που ξοδεύεται στο τώρα, αφαιρείται από τον μελλοντικό του εαυτό. Όπως είναι λογικό, παιδιά έως 8 ετών δεν έχουν ούτε την ωριμότητα και λογική να κατανοήσουν κάτι τέτοιο, ούτε την πεποίθηση ότι μπορεί τα χρήματα που τους δίδονται να μην είναι ανεξάντλητα.

Είναι πολύ πιθανό τα παιδιά να αναρωτηθούν το λόγο χρησιμότητα της Αποταμίευσης³². Μάλιστα, ίσως στα πρώτα νηπιακά και βρεφικά έτη να τους φανεί εντελώς «τρελό» και αδιανόητο γιατί να μη χρησιμοποιήσουμε τα χρήματα να αγοράσουμε ό,τι θέλουμε, παρά να τα παρακρατούμε. Ο μόνος τρόπος να κατανοήσουν τη σημασία εν μέρει, είναι να τους παραθέσουμε τα πλεονεκτήματα που μας επιφέρει αυτή η συνήθεια (η αποταμίευση), θέτοντας τους στόχους που θα μπορούσαν μελλοντικά να υλοποιήσουν μέσα από αυτή. Θα μπορούσαν πχ να συγκεντρώσουν ένα χρηματικό ποσό από το χαρτζιλίκι τους, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να αγοράσουν ένα παιχνίδι που επιθυμούν ή ακόμη και να δωρίσουν κάτι σε ένα φίλο ή τον αδερφό τους. Στη γνώση και την άποψη των παιδιών για την έννοια της αποταμίευσης, θα αναφερθούμε και στο κεφάλαιο της

³¹ Βλέπε: <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%80%CE%BF%CF%84%CE%B1%CE%BC%CE%AF%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7>

³² Βλέπε: <http://gia-mamades.gr/anaptyxi-paidi-4-eos-12-eton/ekpaidefsi-sxoleio/>

έρευνας της παρούσας εργασίας, καθώς έχουν τεθεί αρκετές ερωτήσεις που αφορούν στην αποταμίευση (και την επιθυμία των παιδιών να ξοδέψουν χρήματα).

1.4.6 Παιδιά και Ιδιοκτησία

Ο όρος «Ιδιοκτησία»³³, αν και ακούγεται και συναντάται καθημερινά, πολύ σπάνια θα βρούμε εγχειρίδια και άρθρα σχετικά, ακόμη και σε βιβλία της Εξελικτικής Ψυχολογίας. Κάθε γονιός θα μπορούσε να μας διαβεβαιώσει πως η έκφραση «δικό μου», είναι κάτι που από πολύ νωρίς (από τη βρεφική ακόμη ηλικία), αποκτά κυρίαρχη θέση στο λεξιλόγιο ενός παιδιού. Όπως επίσης, η βρεφονηπιόκομος, θα συνειδητοποιήσει πως η καθορισμένη οργάνωση των πραγμάτων ενός παιδιού, θα αποτρέψει αρκετές συγκρούσεις ή θα προλάβει θέματα και καταστάσεις που σχετίζονται με «κατάχρηση προσωπικών αντικειμένων» κάθε νηπίου.

³³ Βλέπε: <https://antikleidi.com/2014/09/03/idioktisia-psixologia/> (Άρθρο Ευστράτιου Παπάνη, Επίκουρου Καθηγητή Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, με θέμα: Η Ψυχολογική σημασία της ιδιοκτησίας)

Η εγγενής προδιάθεση του ατόμου να «μοιράζεται» τα προσωπικά του αντικείμενα, δεν οφείλεται κατά τους εξελικτικούς ψυχολόγους, λόγω πρόωρα ανεπτυγμένης ηθικής προσωπικότητας, παρά οφείλεται κυρίως στην ανάγκη του να γίνει αποδεκτό και αρεστό (κάτι για το οποίο αναφέρθηκα και στο κεφάλαιο της Ιεράρχησης Αναγκών), την αίσθηση της εσωτερικής «ισορροπίας» που επιθυμεί να νιώσει, καθώς και τη «μίμηση». Πάντως, οι υφιστάμενες έρευνες των αναπτυξιακών ψυχολόγων και ανθρωπολόγων, έχουν δείξει ότι η διαφοροποίηση που επιδεικνύουν τα ανήλικα άτομα αναφορικά με το εν λόγω χαρακτηριστικό, δε φαίνεται να καθορίσει και τη μετέπειτα στάση του απέναντι στα προσωπικά αντικείμενα και την απόκτηση υλικών αγαθών και περιουσιακών στοιχείων.³⁴

Η επιστήμη της ψυχανάλυσης, στην προσπάθειά της να εξηγήσει πού μπορεί να οφείλεται η παθολογική «τσιγκουνιά» και η εμμονή στην κατοχή αντικειμένων και υλικών, επιχείρησε να μελετήσει συμπεριφορές παιδιών αναφορικά με την ιδιοκτησιακή σχέση που αποκτούν με το εξωτερικό περιβάλλον. **Από τη βρεφική ακόμη ηλικία, τα βρέφη έχουν την τάση να «προσδιορίζουν το ζωτικό του χώρο», καθώς και τα πράγματα που απαρτίζουν αυτό.** Έτσι, από πολύ μικρά τα παιδιά, διαπιστώνουν ότι η ιδιοκτησία σαν έννοια υφίσταται, χωρίς αυτό να προϋποθέτει και τη «φυσική παρουσία» του κατόχου.

Οι έρευνες και μελέτες³⁵ σε νήπια επιβεβαιώνουν πως, παρά την μικρή τους ηλικία, μπορούσαν αρκετά εύκολα να διαχωρίσουν

³⁴ Βλέπε: Εξελικτική Ψυχολογία (Α' τόμος) (Παρασκευόπουλος Ν. Ιωάννης)

³⁵ Βλέπε: http://epapanis.blogspot.com/2014/08/blog-post_20.html (Άρθρο *Ευστράτιου Παπάνη, Επίκουρου Καθηγητή Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου*)

πράγματα που έχουν κατασκευαστεί (παιχνίδια, κούκλες, tablets , κινητά, πάπλωμα κλπ), από τα φυσικά (δέντρο, βουνό, θάλασσα, κεραυνός κλπ). Στα κατασκευασμένα, υποσυνείδητα διεκδικούν την κυριότητα, ενώ για τα φυσικά όχι, καθώς εκτιμούν πως με κάποιο τρόπο οι ιδιότητες τους έχουν άμεση συσχέτιση με τα ίδια. Το φεγγάρι πχ υπάρχει, για να μπορεί να φωτίσει το λαμπερό φόρεμα της πριγκίπισσας ή για να μπορεί να βρει ο ήρωας του παραμυθιού το μονοπάτι στο σκοτεινό δάσος.

Εφόσον τα υλικά αγαθά είναι άγνωστα, τα νήπια δεν επιζητούν τη διεκδίκηση της κυριότητάς τους, έως ότου γνωρίσουν ότι είναι ακίνδυνα ή κατασκευασμένα. Εδώ βέβαια, οι απόψεις δίστανται, καθώς άλλες θεωρίες αναφέρουν ότι τα παιδιά θέλουν να επεξεργάζονται και να παίζουν με καθετί καινούριο και πρωτόγνωρο για αυτά. Ακόμη και έτσι όμως, αυτή η «περιέργεια» που επιδεικνύουν στο νέο, αφορά στην έλξη για επεξεργασία και ανακάλυψη και όχι για κατοχή και κυριότητα, μέχρι φυσικά να μάθουν τι είναι αυτό το άγνωστο αντικείμενο.

Έχει παρατηρηθεί, στα πολύ μικρά παιδιά κυρίως (2-4 ετών), να γνωρίζουν τα αντικείμενα, τα οποία εάν αποκτήσουν, θα «προκαλέσουν αναστάτωση», είτε στους γονείς ή και στους συνομήλικούς τους. Έτσι πχ επιζητούν επίμονα τα παιχνίδια αδελφών ή φίλων τους. Γι' αυτό και παρατηρείτε, να προτιμούν να μην τους αγοραστεί αντίστοιχο παιχνίδι με του αδερφού τους, αλλά να θέλουν να αποκτήσουν την κυριότητα του ίδιου του παιχνιδιού.

Η έννοια της «ιδιοκτησίας είναι στενά συνυφασμένη και αλληλένδετη με την ανάπτυξη της νοημοσύνης»³⁶. Για τα ανήλικα άτομα είναι αρκετά περίπλοκη η συναίσθηση και

³⁶Βλέπε: Kline, P. (1993). The Handbook of Psychological Testing. London: Routledge.

εξοικείωση με την έννοια της «ανταλλακτικής αξίας του χρήματος» (μία από τις βασικές έννοιες του χρήματος, όπως θέσαμε και στο κεφάλαιο 1.1 της εργασίας). Έχουν την πεποίθηση ότι μπορούν να αποκτήσουν οτιδήποτε τους αρέσει και επιθυμούν, χωρίς κάποιο αντίτιμο ή οικονομικό αντάλλαγμα. Θα περάσουν ορισμένα χρόνια έως ότου τα βρέφη συνειδητοποιήσουν ότι το χρήμα αντιπροσωπεύει την εργασία για την απόκτησή του, αν και σε σχετικό ερώτημα της έρευνάς μου (α/α 14: Από πού προέρχονται τα χρήματα;), έδειξε ότι τα σημερινά παιδιά ωριμάζουν αρκετά γρήγορα στο συγκεκριμένο θέμα.

Τα νήπια, μη γνωρίζοντας αυτή την «ανταλλακτική» έννοια και αξία του χρήματος, λογικά θα προτιμήσουν τα μεταλλικά νομίσματα αντί των χαρτονομισμάτων, επειδή το χαρτί είναι λιγότερο φανταχτερό από τα κέρματα. Βέβαια, το παράδοξο στην έρευνα που πραγματοποίησα και τα αποτελέσματα της οποίας θα παραθέσω σε επόμενα κεφάλαια, έρχονται σε αντίθεση με αυτή την άποψη. Τα παιδιά της έρευνας, πιθανότατα και από την επιρροή του οικογενειακού περιβάλλοντος, φαίνεται τελικά να υπερεκτιμούν τα χαρτονομίσματα.

Για τους ανήλικους, αυτός που θα αγγίξει πρώτος κάποιο αντικείμενο, θα είναι αυτός που άμεσα θα ασκήσει και τη «νόμιμη κυριαρχία» σε αυτό. Αυτό έχει εφαρμογή ακόμη και στα δώρα που ενδέχεται να πραγματοποιήσουν. Μπορεί πχ να δωρίσουν ένα παιχνίδι στα γενέθλια του αδερφού και εν συνεχεία να ισχυριστούν «εγώ σου το χάρισα...πρέπει να με αφήσεις να παίζω...είναι δικό μου».

Τα παιδιά, ενώ γενικά έχουν πραγματική «εικόνα» αναφορικά με τα αντικείμενα τα οποία τους ανήκουν, εντούτοις

φαίνεται να απορούν και να αμφισβητούν τους κανόνες «νομιμότητας» αυτής της κατοχής. Επίσης, φαίνεται να έχουν σύγχυση αναφορικά και με τη «μονιμότητας» της κατοχής ενός αντικειμένου. Αναρωτιούνται συχνά.... «Τι θα γίνει αν αφήσω ένα άλλο παιδί να παίξει με τη μπάλα μου ή να οδηγήσει το ποδήλατό μου; Εξακολουθώ να τα έχω στην κατοχή μου (να είναι δικά μου) ή μήπως πια ανήκουν στο φίλο μου και αποκτά και αυτός δικαιώματα σε αυτά; Γιατί τα παιχνίδια και αντικείμενα του άλλου δε μπορώ να τα έχω εγώ ή να ανήκουν και σε εμένα; (ισχύει άλλωστε ο κανόνας που λέει πως τα ξένα πάντα είναι πιο αρεστά από τα δικά μας). Τι θα γίνει αν βρω πεταμένο στο δρόμο τυχαία κάτι που μου αρέσει; Αυτός που το έχασε, φυσικά θα εξακολουθεί να το κατέχει και να είναι δικό του...». Συνεπώς τίθενται πολλές απορίες στο μυαλό ενός παιδιού, που θα επιλυθούν σταδιακά όταν αυτό ωριμάσει.

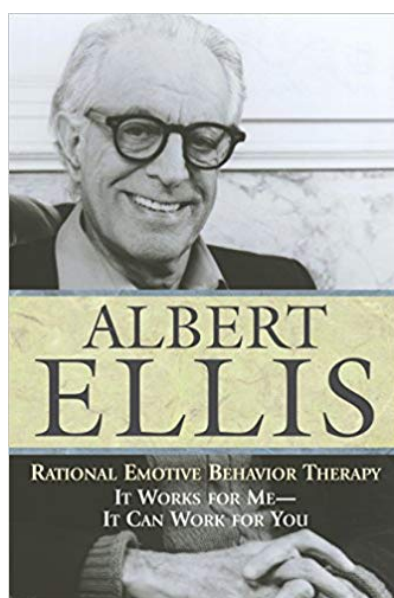
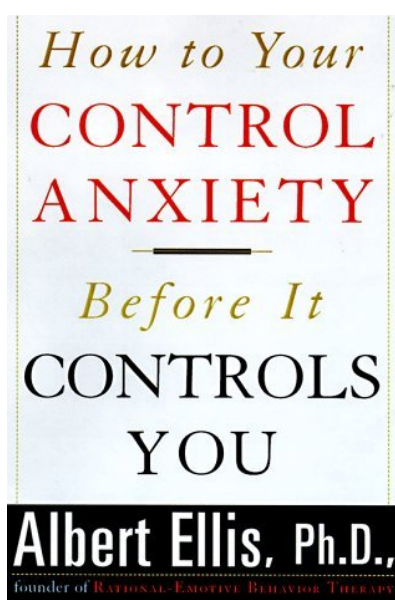
1.4.7 Παιδί, ΜΜΕ και Καταναλωτισμός

Η αλήθεια είναι ότι ποτέ άλλοτε δεν κυκλοφορούσαν τόσο πολλά υλικά αγαθά όσα υπάρχουν σήμερα. Τα παιδιά, καθημερινά βομβαρδίζονται από μηνύματα για τα δεκάδες νέα προϊόντα που κυκλοφορούν. Το αποτέλεσμα; Τα θέλουν όλα³⁷. Πολλές φορές οι γονείς δε μπορούν να σταματήσουν ή να ελέγξουν τη μανία των παιδιών τους να αποκτήσουν τα πάντα. Σε ένα βαθμό ο παιδικός καταναλωτισμός αντικατοπτρίζει την κοινωνική πραγματικότητα του σήμερα. Το θέμα γίνεται ακόμη σοβαρότερο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι εμείς είμαστε εκείνοι που περνάμε στα παιδιά το μήνυμα του ανταγωνισμού. Ο σύγχρονος υπερκαταναλωτισμός και η συνεχής προσπάθεια απόκτησης ολοένα και περισσότερων αγαθών (καινούριο σπίτι, αλλαγή αυτοκινήτου κτλ), περνά υποσυνείδητα από τον ενήλικα στο παιδί (κυρίως σαν αποτέλεσμα μιμητισμού ή υποδείγματος στάσης ζωής). Επιζητούν διαρκώς, προσπαθώντας άλλοτε να φθάσουν τους φίλους τους ή ακόμη και να τους ξεπεράσουν. Υπάρχει έντονο το συναίσθημα της συγκρισιμότητας και κατ' επέκταση του ανταγωνισμού. Συνεπώς, τα «θέλω» των παιδιών αυξάνονται με ραγδαίους ρυθμούς. Κάθε καινούριο παιχνίδι είναι ωραίο, μέχρι να κυκλοφορήσει το επόμενο.

³⁷ Βλέπε: <http://www.akappatou.gr/index.php/2016-12-21-21-04-56/provlimata-symperiforas/16892-a-kappatou-paidikos-katanalotismos-i-mania-tous-na-apoktisoun-ta-panta> (Διαδικτυακό άρθρο της Ψυχολόγου-Παιδοψυχολόγου Αλεξάνδρας Καππάτου)

1.4.8 Καταναλωτισμός και Ανταγωνιστικότητα³⁸

Μία σημαντική πτυχή του καταναλωτισμού, έχει να κάνει με την έμφυτη τάση των ατόμων να είναι «Ανταγωνιστικοί-Καλύτεροι» έναντι των ομοίων τους, από τη βρεφική ακόμη ηλικία. Τα άτομα από βρέφη ακόμα θέλουν να παίρνουν τα «μπράβο» των γονιών και να νιώθουν ανώτεροι πχ από τα αδέρφια τους. Αυτή η ανταγωνιστικότητα μεταφέρεται και στο νηπιαγωγείο πχ, όπου το παιδί ζητά από τον πατέρα τα παπούτσια ή το ποδήλατο του συμμαθητή του.

Σύμφωνα με τον Αμερικανό ψυχολόγος Albert Ellis³⁹, πηγή των συναισθηματικών προβλημάτων θεωρείται ο παράλογος τρόπος σκέψης. Βασική θέση του Ellis είναι ότι τα προβλήματα του ατόμου δε τα δημιουργούν τα ίδια τα γεγονότα, παρά ο τρόπος ερμηνείας και αντίληψης αυτών των γεγονότων από το άτομο. Παράλογες σκέψεις και παρερμηνείες καταστάσεων που κάνουν τα παιδιά στη σχολική και εφηβική τους ηλικία μπορούν να

³⁸Βλέπε: <http://3lyk-argous.arg.sch.gr/attachments/article/>

³⁹Βλέπε: <https://www.goodreads.com/book/show/7322755-how-to-control-your-anxiety-before-it-controls-you>

οδηγήσουν σε συναισθηματικές διαταραχές, σχολική αποτυχία, ακόμη και επαγγελματικό αποπροσανατολισμό. Ορισμένα παραδείγματα παράλογων σκέψεων που κάνουν μαθητές είναι τα παρακάτω:

- Θέλω να με παίρνουν όλα τα παιδιά της τάξης μου στην ομάδα τους όταν παίζουμε στο διάλειμμα. Αν κάποιος δε με παίζει κλαίω και παραπονιέμαι αμέσως στον δάσκαλο και στους γονείς μου.
- Προσπαθώ πολύ να με συμπαθούν και να με αποδέχονται όλοι μέσα στη τάξη μου και στενοχωριέμαι πολύ όταν κάποιος συμμαθητής μου τύχει να με σχολιάσουν αρνητικά.
- Προσπαθώ να έχω ωραία εμφάνιση για να αρέσω σε όλους τους συμμαθητές μου στο σχολείο. Το να έχεις ωραία εμφάνιση είναι το σημαντικότερο προσόν για να έχεις επιτυχίες στη ζωή σου.
- Πρέπει να γράψω τέλεια σε όλα τα διαγωνίσματα για να ικανοποιήσω τους γονείς και τους καθηγητές μου, αλλιώς δεν αξίζω τίποτα σαν άτομο.
- Αν αποτύχω στις πανελλαδικές εξετάσεις θα είναι όλα μάταια και δεν θα έχει νόημα πια η ζωή μου (για μεγαλύτερης ηλικίας κυρίως παιδιά).

1.4.9 Καταναλωτισμός και Μιμητισμός

Η **μίμηση**⁴⁰ είναι η έμφυτη ιδιότητα των ατόμων να προσπαθούν να μοιάσουν ή να δράσουν όπως άλλα άτομα. Συναντάται σε υπερθετικό βαθμό στα παιδιά, καθώς δεν έχουν προλάβει ακόμη να διαμορφώσουν μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα. «Μιμητισμός» είναι επί της ουσίας η «**άκριτη αντιγραφή**» χαρακτηριστικών ενός ατόμου ή ακόμη και μιας συμπεριφοράς. Αυτό οδηγεί σε αλλοτρίωση του ατόμου και συχνή καθοδήγηση των «θέλω» και των επιθυμιών του.

Ο άνθρωπος, πολύ περισσότερο δε τα παιδιά, έχουν έντονο το στοιχείο της μίμησης. Της μίμησης, όχι απλά με την έννοια της εκμάθησης, αλλά της ανάγκης να νιώσουν ότι «ανήκουν» σε κάποια ομάδα...θέλουν από μικροί να νιώσουν την «αποδοχή», καθώς και την «υπεροχή». Γι'αυτό και επηρεάζονται έντονα από τους λοιπούς συνομήλικους ή όμοιούς τους. Αυτό κυρίως συμβαίνει στο σχολικό και στο φιλικό περιβάλλον των παιδιών.

Γι'αυτό πχ ζητούν από τους γονείς την αγορά της Χ μάρκας αθλητικών ή του Ψ παιχνιδιού.... θεωρώντας λογικό το επιχείρημα «Μα ο Στάθης τα έχει...», «Πώς γίνεται να μην έχουμε χρήματα να το αγοράσουμε;», «Οι γονείς της Άννας γιατί μπορούν;».

⁴⁰Βλέπε: https://e-didaskalia.blogspot.com/2018/05/blog-post_84.html

Το πείραμα του Κέλλογκ⁴¹

Ο Γουίντροπ Νάιλς Κέλλογκ⁴² υπήρξε σημαντικός ψυχολόγος της «σχολής του μπηχεβιορισμού», ο οποίος θεωρούσε πως ο άνθρωπος δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα ζώο, το οποίο πλάθεται και αναπτύσσεται μέσα από το εξωτερικό του περιβάλλον και τα ερεθίσματα που δέχεται από αυτό. Πίστευε δηλαδή ότι ήταν δυνατόν να «προγραμματιστεί» ακριβώς έτσι όπως εμείς το θέλουμε!!!

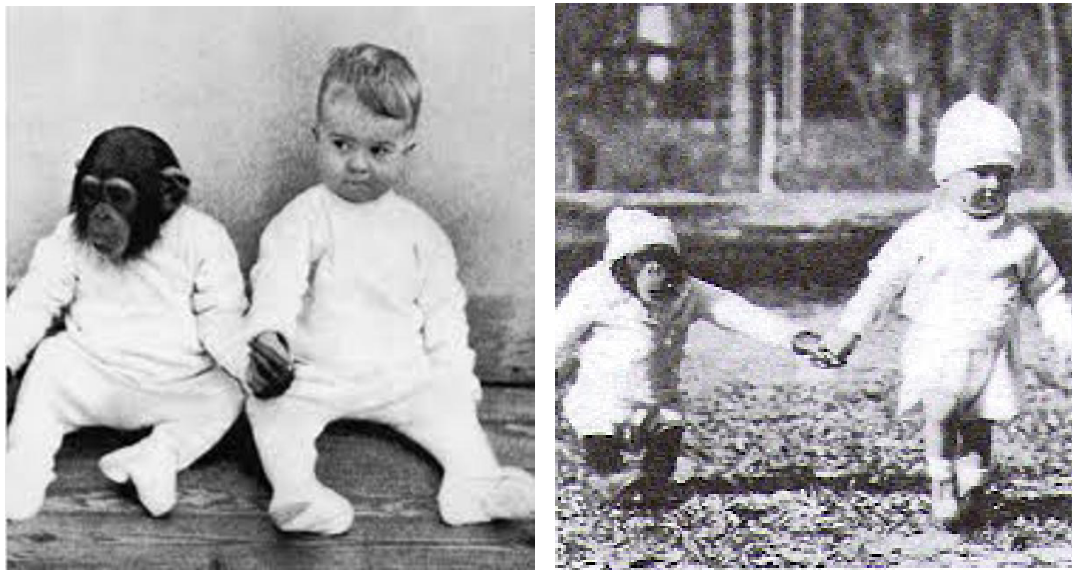
Ο Κέλλογκ, εκτιμούσε ότι ακόμη και ένας πίθηκος θα ήταν εφικτό να μάθει να συμπεριφέρεται άνθρωπος, με την προϋπόθεση ότι από νεογέννητο θα εκπαιδευόταν και θα προγραμματιζόταν έτσι. Για να αποδείξει τη θεωρία του αυτή, πραγματοποίησε ένα πείραμα, το οποίο είναι γνωστό ως: **«Ο πίθηκος και ο άνθρωπος»⁴³**.

Το 1930 λοιπόν, στα πλαίσια του πειράματος και της έρευνάς του, «υιοθέτησε» τη Γκούα, ένα πιθηκάκι 6-7 μηνών και επιχείρησε να τη μεγαλώσει ταυτόχρονα με το γιό του, Ντόναλντ (που ήταν στην ίδια ακριβώς ηλικία). Φορούσε στη Γκούα ρούχα, τη νανούριζε, της έδειχνε πώς να τρώει στο τραπέζι, της μιλούσε...Γενικά της συμπεριφερόταν ακριβώς όπως στο Ντόναλντ.

⁴¹ Βλέπε: <https://www.news247.gr/mixani-tou-xronou/michani-toy-chronoy-to-vrefos-poy-megalosestin-idia-oikogeneia-me-synomiliko-chimpatzi.6406771.html>

⁴² Βλέπε: https://en.wikipedia.org/wiki/Winthrop_Kellogg

⁴³ Βλέπε: <https://mysatelite.wordpress.com/>

Αρχικά όλα πήγαιναν κατ' ευχή. Η Γκούα δε διέφερε, ούτε ξεχώριζε, στο παραμικρό από το Ντόναλντ. Έμαθε να χειρίζεται κουτάλι και πηρούνι, να τρώει μόνη της, να παίζει με παιχνίδια, να κάνει ανθρώπινες κινήσεις.... Όταν όμως πια έφτασαν στην ηλικία των 16-18 μηνών, άρχισαν να εμφανίζονται έντονα οι διαφορές μεταξύ τους. Ο Ντόναλντ άρχισε να μιλά, κάτι που, όπως ήταν φυσικό, η Γκούα ήταν αδύνατο να κάνει. Μόλις πια συμπλήρωσαν το δεύτερο έτος, ο Κέλλογκ αναγκάστηκε να σταματήσει το πείραμα. Ο λόγος ήταν απλός... Σταδιακά, ο Ντόναλντ άρχισε μιμούμενος τη Γκούα να συμπεριφέρεται σαν πίθηκος, αντί εκείνη να γίνεται άνθρωπος! Ο Κέλλογκ έτσι, έστω και άθελα του, απέδειξε κάτι πολύ σημαντικό μέσα από αυτό το πείραμα... ότι **«ο άνθρωπος είναι το «μιμιτικότερο» μεταξύ των ζώων»**.

«Φυσικό», θα πούνε οι περισσότεροι που θα διαβάσουν την έρευνα του Κέλλογκ, «ένα παιδί να μιμείται, γιατί με αυτό τον τρόπο μαθαίνει από τους άλλους.» Όμως, νεότερες έρευνες και

μελέτες, έχουν δείξει ότι **ο άνθρωπος δε μιμείται μόνο για να μαθαίνει, αλλά και για να «ανήκει»⁴⁴.**

Το συμπέρασμα λοιπόν αναφορικά με τα παιδιά και την καταναλωτική συμπεριφορά έχει να κάνει με την άκριτη επιθυμία μίμησης των άλλων παιδιών. Εδώ ακριβώς έγκειται και η δυσκολία των γονιών: να εξηγήσουν στο παιδί ότι δε μπορεί να έχουν τα πάντα όσα έχουν άλλοι και ότι πιθανόν έχουν περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, με τέτοιο τρόπο όμως που να μη δημιουργηθούν ψυχολογικά τραύματα και απωθημένα και αναπτυχθεί γενικότερο αίσθημα περιθωριοποίησης και κατωτερότητας.

⁴⁴ Βλέπε: <https://www.o-klooun.com/anadimosiefseis/an-ola-ta-paidia-pesoun-sto-gremo-tha-peseis-ki-esy>

1.4.10 Επίδραση των ΜΜΕ

Ο τρόπος και η συχνότητα εκπομπής μηνυμάτων μέσω της τηλεόρασης, των οποίων γίνονται αποδέκτες τα παιδιά, επηρεάζουν τόσο τη συμπεριφορά τους, όσο και γενικότερα των τρόπο σκέψης τους⁴⁵. Αυτή η **άκριτη μάλιστα αποδοχή μηνυμάτων** είναι ακόμα εντονότερη στα παιδιά, όπου σύμφωνα με τον **Piaget**⁴⁶ ισχύει η **«Σύγχυση φαινομενικού και πραγματικότητας»**⁴⁷: Σύμφωνα με αυτή, τα νήπια επικεντρώνονται αποκλειστικά και μόνο στην «επικρατέστερη διάσταση» ενός θέματος ή ενός πράγματος. Αυτό το ανέλυσα

⁴⁵ Βλέπε: <http://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/psychologia/i-epidrasi-ton-mme-stin-anaptyxi-ton-paidion> (Διαδικτυακό άρθρο Μαρίας Βερβέρη, Ψυχολόγος – Παιδοψυχολόγος, (MSc Ψυχολογία Παιδιών και Εφήβων, University of Leiden, Ολλανδία)

⁴⁶ Βλέπε: Ουάντσγουερθ, Μ. Γ. (2001). Η θεωρία του Ζαν Πιαζέ για τη Γνωστική και τη Συναισθηματική Ανάπτυξη. Τα θεμέλια του κονστρουκτιβισμού. Αθήνα: Καστανιώτης.

⁴⁷ Βλέπε: Πανοπούλου-Μαράτου, Ο. (1998). Παιδί, Επιστήμη και Ψυχανάλυση. Οι διαδρομές του JeanPiaget. Αθήνα: Καστανιώτης.

εκτεταμένα και στο Κεφάλαιο 1.2, όταν και ανέλυσα εκτεταμένα τις θεωρίες του Πιαζέ για τα Στάδια Εξέλιξης του Ανθρώπου. Συνοπτικά υπενθυμίζω ότι τα νήπια βλέπουν και εστιάζουν αποκλειστικά και μόνο στη μία πλευρά ενός αντικειμένου ή μιας κατάστασης (σε αυτή που για τα ίδια προέχει στο εκάστοτε θέμα που τα απασχολεί). Όταν πια με το καλό αποβάλλουν αυτό τον περιορισμό και κατορθώσουν να συνδυάσουν περισσότερες από μία οπτικές ενός θέματος, αυτό θα σημάνει αυτόματα και το «πέραςμα του παιδιού στη λογική σκέψη». Καταλήγει λοιπόν τις θεωρίες του ο Πιαζέ, εκτιμώντας ότι αυτό οφείλεται στην αδυναμία των μικρών παιδιών να διακρίνουν υποσυνείδητα μεταξύ του πώς φαίνεται κάτι και του πώς πραγματικά είναι.

«Το Φαινόμενο του Κοιμώμενου» και η «Ψυχολογιοποίηση»⁴⁸

Το 1940, το Υπουργείο Άμυνας των ΗΠΑ, επιχείρησε να μελετήσει εάν τα φιλμ και σποτς προπαγάνδας που έκανε προβολή στους αμερικανούς στρατιώτες, ήταν αποτελεσματικά αναφορικά με το στόχο τους. Έκανε λοιπόν, πειραματικές καταγραφές, μετρώντας το βαθμό επιρροής τους στους στρατιώτες.

Αρχικά, και οι ψυχολόγοι, αλλά και όσοι μετείχαν στα φιλμς (σεναριογράφοι, παραγωγοί, σκηνοθέτες κλπ) περίμεναν ότι θα επιτύγχαναν τεράστιες αλλαγές στη συνείδηση και σκέψη των στρατιωτών (αναφορικά με τη γνώμη τους για τον πόλεμο, τις συμμαχικές δυνάμεις, τον αμερικάνικο λαό, τον εχθρό, τον άμαχο

⁴⁸ Βλέπε: Kumkale, G. T. & Albarracín, D. (2004) "The Sleeper Effect in Persuasion: A Meta-Analytic Review", *Psychological Bulletin*, Vol. 130(1), pp: 143-172.

πληθυσμό κλπ). Περίμεναν δηλαδή, ότι θα δεχόταν σε μεγάλο ποσοστό άβουλα τα μηνύματα που προσπαθούσαν να περάσουν.

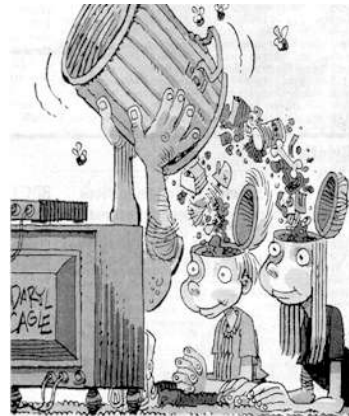
Προς μεγάλη τους όμως έκπληξη, κάτι τέτοιο δεν αποδείχτηκε από τις καταγεγραμμένες μετρήσεις. Μάλιστα, σημειώθηκαν αποτελέσματα πέρασαν αντιδιαμετρικά αντίθετα!! Για παράδειγμα, ενώ αρκετές προβολές ήταν εμψυχωτικές και στόχευαν στην εξύψωση του ηθικού και του εθνικού φρονήματος, οι μετρήσεις κατέγραψαν μια έντονη απαισιοδοξία και απέχθεια προς τον πόλεμο. Η εξήγηση βέβαια ήταν απλή: Οι οπλίτες γνώριζαν ότι πρόκειται για προπαγανδίστικες προβολές που είχαν σα στόχο να τους αλλάξουν και να τους καθοδηγήσουν. Ακριβώς γι' αυτό, είχαν την ώρα της προβολής, «**ανεβασμένες άμυνες**» αρνούμενοι οτιδήποτε προβαλλόταν, έχοντας μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις τα αντίθετα ακριβώς αποτελέσματα⁴⁹.

Το σπουδαιότερο όμως που ανακάλυψαν από αυτές τις μετρήσεις, ήταν ότι ορισμένες προβολές και μηνύματα, **δεν επηρέασαν αμέσως τους στρατιώτες αλλά αρκετό χρονικό διάστημα μετά από αυτές**. Στην αρχή, δεν παρατηρήθηκε κάποια μεταβολή στις πεποιθήσεις και τις συμπεριφορές τους, αλλά οι όποιες αλλαγές σημειώθηκαν, ήταν ακόμη και 2-3 μήνες αργότερα!!! Ενδεικτικά, όσοι παρακολούθησαν μια προβολή για τη «Μάχη της Αγγλίας», σημείωσαν κάποια συμπάθεια προς τον Αγγλικό λαό, αλλά όχι αμέσως μετά την ταινία... 5-6 μέρες μετά την προβολή αυτής!!!! Επιπρόσθετα, παρατήρησαν πως η συμπάθεια αυτή ατόνισε έπειτα από 1,5 έως 2 μήνες. Αυτό ονομάστηκε «**το φαινόμενο του κοιμώμενου (sleeper effect)**».

Τα παιδιά λοιπόν, με τόσα μηνύματα που γίνονται καθημερινά αποδέκτες, αποκτούν τη σύγχρονη εποχή έντονα το

⁴⁹ Βλέπε: Παπαστάμου Σ. (2011) "Ψυχολογιοποίηση: Επιπτώσεις των ψυχολογικών ερμηνειών στα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής", εκδόσεις ΠΕΔΙΟ.

στοιχείο του υπερκαταναλωτισμού, ακόμη και **υποσυνείδητα**. Βλέπουν πχ τη Barbie να ζει μια ξέγνοιαστη ζωή, να αλλάζει καθημερινά φορέματα, αυτοκίνητα κτλ πιστεύοντας ότι έτσι πρέπει να ζει ο μέσος άνθρωπος. Και όπως έδειξε και το **φαινόμενο του κοιμώμενου (sleeper effect)**, πιθανότατα κάποια από αυτά να εκδηλώνονται ακόμη και αργότερα. Μπορεί πχ ένα παιδάκι να δει μια διαφήμιση που να μη το επηρεάσει, αλλά όταν δει το ίδιο αντικείμενο σε μια βιτρίνα να το θυμηθεί και να θέλει να το αποκτήσει.

1.4.11 Αδυναμία εκτίμησης μεγεθών μέσα από τη Μονόπλευρη λογική των παιδιών⁵⁰

Η σκέψη στη νηπιακή και παιδική ηλικία, όπως εκτεταμένα ανέφερα και σε προηγούμενα κεφάλαια, είναι «μονόπλευρη». Αυτός είναι και ο κυριότερος λόγος κατά τον Piaget⁵¹ που φυλακίζει την αντίληψη και ορθή κρίση των παιδιών. Εμφανίζουν αδυναμία συνδυασμού 2 ή περισσότερων προοπτικών ενός θέματος.

Για τη στήριξη της εν λόγω θέσης του ο Πιαζέ, πραγματοποίησε πειράματα, τα οποία ανέφερα αναλυτικά στο κεφάλαιο 1.2. Το σφάλμα, ειδικά στο πείραμα με τις ξύλινες χάντρες, έχει να κάνει με την αδυναμία **κατηγοριοποίησης**. Τα παιδιά νηπιακής ηλικίας, όχι απλά επικεντρώνονται σε μια όψη του αντικειμένου ή της κατάστασης, αλλά και σε ένα συγκεκριμένο **επίπεδο** κάθε φορά. Εάν λοιπόν κληθούν να επεξεργαστούν 2 ή περισσότερες παραμέτρους, καταλήγουν πιθανότατα σε «σύγχυση».⁵²

Εδώ ακριβώς έγκειται και η αδυναμία των παιδιών να κατανοήσουν το «μέγεθος των πραγμάτων» και κατ'επέκταση του χρήματος. Χαρακτηριστικά θυμάμαι το γιο της αδερφής μου στα Γιάννενα (4 ετών) να λέει στη μητέρα μου «Ο Νίκος έχει πολλά χρήματα σπίτι του». Προσπαθώντας να σκεφτώ τι εννοεί, κατάλαβα ότι αναφερόταν στα κέρματα που είχα στο κομοδίνο (ρέστα από supermarket και λοιπά ψώνια). Τα παιδιά λοιπόν σκέφτονται σύμφωνα με τα μεγέθη ακριβώς όπως «τα έχουν

⁵⁰ Βλέπε: Hughes M., (2002), 'Τα παιδιά και η έννοια των αριθμών', Gutenberg, Αθήνα

⁵¹ Βλέπε: Fogelman K. R., (1970), 'Piagetian tests for the primary school', National Foundation for Educational Research, England and Wales

⁵² Βλέπε: Βοσνιάδου Σ., (1998), 'Η ψυχολογία των μαθηματικών', Gutenberg, Αθήνα

ταξινομήσει στο μυαλό τους», **επιλέγοντας τα κέρματα από τα χαρτονομίσματα!!!!**

1.4.12 Η Επιρροή της Οικονομικής Κρίσης

Παράγοντας και παραμετροποίηση της κατανόησης των χρημάτων από τα παιδιά, ίσως αποτέλεσε και η Οικονομική χρήση της χώρας, τα τελευταία έτη. Ιδίως τα παιδιά που σήμερα είναι έως 8 ετών, έχουν ζήσει μέχρι τώρα μόνο υπό καθεστώς και συνθήκες αυτής της κρίσης στην Ελλάδα. Μέσα από την εμφάνιση της κρίσης, μεταξύ άλλων αρνητικών συνεπειών, παρατηρήθηκε μεγάλη επιρροή και στο δεσμό μεταξύ του γονιού και του παιδιού. Οι γονείς, απορροφημένοι στα δικά τους προσωπικά και οικονομικά προβλήματα, δεν έχουν αρκετό χρόνο και διάθεση και συμμετέχουν ολοένα και λιγότερο στη διαπαιδαγώγηση (μεταξύ των οποίων και «οικονομική εκπαίδευση»), τη φροντίδα και το διάλογο με το παιδί τους, όπως έχουν δείξει νεότερες μελέτες και έρευνες⁵³. Η συναισθηματική αυτή αλλοίωση του μεταξύ τους δεσμού, έχει σαν αντίκτυπο οι γονείς να «βυθίζονται» στον εαυτό τους και τα παιδιά να αποξενώνονται, να απομακρύνονται, να νιώθουν περιθωριοποίηση και ίσως να αναπτύσσουν «αντικοινωνική συμπεριφορά». Επίσης η οικονομική κρίση, ενδέχεται να δημιουργήσει μια κάποια «σύγχυση των οικογενειακών ρόλων».

Εντούτοις, όπως υποστηρίζει σε άρθρο της η κλινική ψυχολόγος κ. Αποστολία Ντέκοβα⁵⁴, αδυναμία κάλυψης οικονομικών πόρων από τους γονείς, είναι αρκετά πιθανό να επιφέρει θετικές συνέπειες στην οικονομική ωρίμανση των παιδιών, καθώς θα έρθουν αντιμέτωπα ευκολότερα με οικονομικούς όρους (ανεργία, δάνειο, τόκοι κλπ). Ορισμένα παιδιά μάλιστα, πιθανόν να επιχειρήσουν να

⁵³ Βλέπε: <https://www.protothema.gr/ugeia/article/360357/pos-epireazei-i-oikonomiki-krisi-tous-desmous-tis-oikogeneias/>

⁵⁴ Βλέπε: <https://www.iatronet.gr/author/459/ntekova-apostolia.html>

συνεισφέρουν οικονομικά στο οικογενειακό εισόδημα! Μέσα από τις αντίξοες συνθήκες, το παιδί μαθαίνει πρόωρα να προσφέρει συναισθηματική (ή ακόμη και υλική) συμπαράσταση στους γονείς του. Συμπερασματικά, όπως αναφέρει και η κ. Ντέκοβα, η οικονομική κρίση, μπορεί μεν να δοκιμάζει και να κλυδωνίζει τους δεσμούς της οικογένειας, αλλά κάλλιστα έχει και θετικές επιπτώσεις στην οικονομική ωρίμανση και ορθολογική κρίση στη λήψη οικονομικών αποφάσεων εκ μέρους των ανηλίκων.

Για την προθυμία παιδιών να επιστρέψουν χρήματα στους γονείς τους αν τους ζητηθεί, έχει γίνει σχετική ερώτηση στα πλαίσια της έρευνας της εργασίας. Τα αποτελέσματα θα παρουσιαστούν στο επόμενο κεφάλαιο. Από την άλλη, πρόωρη «οικονομική ωριμότητα» των παιδιών λόγω κρίσης, δεν κατέστη δυνατό να μελετηθεί στην παρούσα εργασία και να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, καθώς για να ήταν εφικτό κάτι τέτοιο θα έπρεπε να υπήρχε σύγκριση με ακριβώς ίδια ερωτήματα προ οικονομικής κρίσης.

1.4.13 «Αυτοέλεγχος» και Επαγγελματική Επιτυχία

Αυτοέλεγχος⁵⁵ ορίζεται ως η ικανότητα που παρουσιάζει κάποιος να «συγκρατεί» τις όποιες παρορμήσεις και τα συναισθήματά του, λειτουργώντας με τρόπο ανεξάρτητο και ανεπηρέαστο από τα εν λόγω αισθήματα που τον διακατέχουν. Αρκετές είναι οι θεωρίες και αναφορές που συνδέουν την έννοια του αυτοελέγχου με την επιτυχία ενός ατόμου, ακόμη και στη μελλοντική του ζωή. Πολλοί μάλιστα αναλυτές και ψυχολόγοι, υποστηρίζουν ότι πλέον ο αυτοέλεγχος είναι σημαντικότερος ακόμη και από τη νοημοσύνη ενός ατόμου, αναφορικά με τις εκτιμήσεις επιτυχίας αυτού στη μετέπειτα ενήλικη ζωή του. Υποστηρίζεται δηλαδή, ότι όσοι παρουσιάζουν έμφυτα υψηλά επίπεδα αυτοελέγχου, διαχειρίζονται με καλύτερο τρόπο οποιαδήποτε δραστηριότητα της ζωής τους, λαμβάνοντας κατά κανόνα ορθότερες αποφάσεις σε προσωπικό, αλλά και σε εργασιακό επίπεδο.

Η εν λόγω θεωρία έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Παρόλα αυτά, δεν είναι εντελώς νέα στον επιστημονικό κλάδο. Οι ρίζες της συναντώνται για πρώτη φορά στην αρχαιότητα και τη **Σχολή του «Στωικισμού»**. Οι «Στωικοί» φιλόσοφοι⁵⁶ εισάγουν και κάνουν ξεκάθαρη αναφορά στις θεωρίες τους της έννοιας του αυτοελέγχου και το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει αυτή στη ζωή ενός ατόμου. Μέσω του αυτοελέγχου, υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος μπορεί να ελέγξει και να διαχειριστεί τα καταστροφικά συναισθήματα που μπορεί κατά περίπτωση να τον διακατέχουν. Τέτοια πχ μπορεί να είναι ο θυμός ή ο ενθουσιασμός, που μπορεί να οδηγήσουν σε στιγμιαίες αντιδράσεις και αποφάσεις, οι οποίες

⁵⁵ Βλέπε: <https://el.wiktionary.org/wiki/%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF%CE%AD%CE%BB%>

⁵⁶ Βλέπε: <https://www.psychophil.gr/eisagogi-sto-psychophilosophiko-modelo-tis-eefps-psth/58-syntomo-istoriko-tis-stoikis-filosofias>

εν τέλει να αποδειχθούν λανθασμένες. Απώτερος στόχος και ιδανικό, είναι κατά το Στωικισμό η «εσωτερική γαλήνη» του ατόμου.

Βεβαίως, οι Στωικοί φιλόσοφοι εισήγαγαν μεν την έννοια και σημασία του αυτοελέγχου στην «επιτυχία» ενός ατόμου, χωρίς όμως να συνδέσουν αυτό το χαρακτηριστικό μεταξύ της παιδικής ηλικίας και της μελλοντικής εξέλιξης του ατόμου. Αυτό το έκανε πολύ αργότερα ο ψυχολόγος Γουόλτερ Μίτσελ⁵⁷, ο οποίος έμελλε να «γράψει» ιστορία, ως επικεφαλής ενός ερευνητικού πειράματος, το οποίο αργότερα θα φέρει επανάσταση στις έως τότε αντιλήψεις. Κατάφερε να συνδυάσει και να δημιουργήσει συνάρτηση μεταξύ μιας εκτελεστικής λειτουργίας (του αυτοελέγχου) και της μελλοντικής εξέλιξης (επιτυχίας) ενός ατόμου.

Ο Γουόλτερ Μίτσελ⁵⁸ λοιπόν, όντας καθηγητής Ψυχολογίας του πανεπιστημίου του Στάνφορντ διεξήγαγε το 1960 το **«πειράμα του ζαχαρωτού»** (The Marshmallow Test : Mastering Self-Control). Στο εν λόγω πείραμα, κλήθηκαν να συμμετάσχουν παιδιά ηλικίας πέντε (5) ετών. Ο Μίτσελ έμπαινε σε ένα άδειο δωμάτιο με κάθε παιδί χωριστά και του πρόσφερε ένα ζαχαρωτό. Εν συνέχεια του έδινε 2 επιλογές:

- i) Να το φάει αμέσως ή
- ii) Να περιμένει 15 λεπτά και θα το αντάμειβε με ακόμη ένα για την υπομονή και εγκράτεια που θα υπέδειχνε.

Ο Μίτσελ στη συνέχεια εξερχόταν του δωματίου και περίμενε πώς θα αντιδράσει το παιδί αυτά τα 15 λεπτά. Διαπίστωσε ότι ελάχιστα παιδιά είχαν την υπομονή να περιμένουν έως ότου επιστρέψει και τους αναταμοίψει με το δεύτερο ζαχαρωτό.

⁵⁷ Βλέπε: <https://www.newsbeast.gr/health/arthro/747122/i-epituhia-erhetai-mesa-apo-ton-autoelegcho>

⁵⁸ Βλέπε: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/talking-about-trauma/201606/book-review-the-marshmallow-test>

Ο σκοπός του, ήταν να ερευνήσει και ανακαλύψει σε ποια ηλικία δύναται να αναπτυχθεί η ικανότητα ενός ατόμου να αντιστέκεται στα συναισθήματα και τις παρορμήσεις του. Η αρχική του ιδέα και επιδίωξη λοιπόν φαίνεται αρκετά απλή αυτή καθαυτή. Εξελίσσοντάς τη όμως και επεκτείνοντάς σε μεταγενέστερες μελέτες και έρευνες, θα επιφέρει αποτελέσματα που έμελλε να «προκαλέσουν σεισμό» στην επιστημονική κοινότητα!!!

Ο Μίτσελ, για να επιβεβαιώσει τα αρχικά αποτελέσματα της έρευνάς του, συνέχισε παρακολουθώντας τη μετέπειτα πορεία και εξέλιξη των παιδιών στη διάρκεια των χρόνων και κυρίως στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία και επιτυχία. Αυτό που συμπέρανε λοιπόν ήταν πως όσα παιδιά δεν είχαν επιδείξει αυτοέλεγχο και εγκράτεια και έφαγαν αμέσως το ζαχαρωτό, εξελίχθηκαν σε ενήλικα άτομα χωρίς αυτοπεποίθηση και με περιορισμένες ακαδημαϊκές και επαγγελματικές επιτυχίες!!! Στην αντίπερα όχθη, όσα κατόρθωσαν να αντισταθούν στον πειρασμό, παρουσίασαν ως ενήλικες υψηλότερη ωριμότητα και κοινωνικότητα, με σαφέστατα υψηλότερο μορφωτικό και επαγγελματικό επίπεδο. Επίσης, έδειξαν ως ενήλικες να είναι λιγότερο επιρρεπή άτομα στους εθισμούς. Κατόρθωσε συεπώς, μέσα από ένα τόσο απλό στη σκέψη και εκτέλεση πείραμα, να εξάγει ένα σημαντικό συμπέρασμα : **όταν ένα παιδί κατορθώνει να ελέγχει το εαυτό του, συνεπάγεται ότι κατά κανόνα είναι ένα βήμα κοντύτερα στην επιτυχία.**

Αποδείχτηκε ότι ο βαθμός αυτοπειθαρχίας ενός παιδιού, είναι **ακριβέστερος δείκτης πρόβλεψης και εκτίμησης για την επιτυχία ενός παιδιού στη ζωή του**, ακόμη και από τον δείκτη ευφυΐας (IQ) ή τις σχολικές επιδόσεις του!!! Κατά τον **Brian**

Tracy⁵⁹, **αυτοπειθαρχία** είναι η ικανότητα του ατόμου να πράξει ορθά και συνετά, κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες και συναισθηματική φόρτιση, είτε έχει «όρεξη» και διάθεση να το κάνει είτε όχι. Είναι η δυνατότητα κάποιου να πειθαρχεί τον εαυτό του και να δέχεται να καθυστερήσει ή να θυσιάσει την άμεση ευχαρίστηση για χάρη μιας υψηλότερης ανταμοιβής μελλοντικά. Είναι η ικανότητα κάποιος να μπορεί να χειριστεί και να τιθασεύσει το θεμελιώδη νόμο «πόνου – ηδονής», σύμφωνα με τον οποίο κάθε άτομο οδηγείται στη λήψη αποφάσεων.

Ορισμένοι, εκλαμβάνουν και συγχέουν την έννοια της αυτοπειθαρχίας με αυτή της **καταπίεσης**, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που δύναται να προκαλέσει άγχος, στρες και σύνδρομο στέρησης. Πιστεύουν ότι έτσι υπάρχει απώλεια του αυθορμητισμού τους. Άλλοι αντίθετα, την αντιλαμβάνονται σαν μια «**απελευθέρωση**» από εμμονές και προκαταλήψεις του ατόμου. Νιώθουν ότι με αυτό τον τρόπο, κατορθώνουν να «ισορροπήσουν». Οι πρώτοι νιώθουν να μειώνεται αυτοπεποίθησή τους, κάθε φορά που κάποιος πειρασμός, είτε πρόκειται για ένα απλό γλυκό είτε για κάτι αρκετά πιο σοβαρό, αποδεικνύεται «δυνατότερο» από τους ίδιους. Το πώς αντιλαμβάνεται λοιπόν ο καθένας την αυτοπειθαρχία, εξαρτάται από το ποια έννοια της έχει αποδώσει ο ίδιος. Αν τη βιώνει σα μια «άκριτη υποταγή» σε κανόνες άλλων ή στερεότυπα, τότε λογικά αισθάνεται την καταπίεση. Αν αντίθετα τη βλέπει σα μια εσωτερική «ανάγκη εγκράτειας» και τήρησης ορισμένων ορθών κανόνων, τότε οδηγούνται στο συναίσθημα της «αυτοπραγμάτωσης και ολοκλήρωσης», όπως αυτά αποδίδονται και στις ανάγκες του Μάσλοου.

⁵⁹ Βλέπε: The Miracle of Self-Discipline, 2010; ISBN 9781908364043

Μεταγενέστεροι ερευνητές, συνέχισαν με διάφορες παραλλαγές του «πειράματος του ζαχαρωτού» του Μίτσελ. Ζήτησαν από παιδιά 4-5 ετών να καθίσουν σε ένα τραπέζι, πάνω στο οποίο είχαν τοποθετήσει γλυκά. Έπειτα, έφευγαν λέγοντας σε κάθε παιδί πως θα μπορούσε να φάει ένα γλυκό τώρα ή εναλλακτικά θα μπορούσε να φάει και τα δύο, όταν αυτοί επέστρεφαν στο δωμάτιο. Βγαίνοντας, κατέγραφαν με κάμερα τις προσπάθειες κάθε παιδιού να δείξει εγκράτεια στον πειρασμό.

Παρατήρησαν έτσι διάφορες ενδιαφέρουσες αντιδράσεις, που αρκετές έχουν καταγραφεί και στο youtube... κάποιο γυρνά τελείως την πλάτη του στο τραπέζι, αρνούμενο έτσι να κοιτά τα γλυκά και προσπαθώντας να ξεχάσει την ύπαρξή τους... άλλο προσποιείται ότι κοιμάται... άλλο μιλούσε στον εαυτό του (!!!) και δίνοντάς του παρότρυνση να αντισταθεί και να μην υποκύψει... άλλο αλληθωρίζει από πόθο στη θέα του γλυκού... άλλο του μιλά ή το φιλά (!!!)... κάποια βουτάνε το δάχτυλο ή το δαγκώνουν και μετά το ξανατοποθετούν στο τραπέζι...

Όλες αυτές είναι συμπεριφορές που καλούνται «**εκτελεστική λειτουργία**», ακριβώς όπως την όρισε ο Μίτσελ αργότερα, όντας καθηγητής του πανεπιστημίου της Κολούμπια. Αυτή ακριβώς η εκτελεστική λειτουργία θα αποτελέσει ένα σημαντικότερο δείκτη πρόβλεψης, από τα σχολικά επιτεύγματα και επιτυχίες του παιδιού, μέχρι και τη μετέπειτα επαγγελματική του σταδιοδρομία και οικογενειακή σταθερότητα. Σε συνέντευξη που παραχώρησε αργότερα στο Business Insider, ο ίδιος ο Μίτσελ εξήγησε το λόγο που ο αυτοέλεγχος διαδραματίζει τόσο μεγάλο ρόλο στην επιτυχία, καθώς και τον τρόπο που μπορεί κάποιος να διαμορφώσει τις όποιες συνήθειές του, έτσι ώστε να κατορθώσει εν τέλει να πετύχει τους στόχους του. Ο Μίτσελ ανέλυσε ότι αν θέλει κάποιος να φτάσει στο στόχο του (στην προκειμένη περίπτωση για τα παιδιά να φάνε και τα δύο γλυκά), θα πρέπει να μάθει να τιθασεύει τις ορμές μου. Αυτό δεν επιτυγχάνεται κοιτώντας και σκέφτοντας πόσο λαχταριστά είναι ή επιχειρώντας να τα αγγίξουν, καθώς έτσι τελικά θα υποπέσουν στον πειρασμό τους. Αυτό που πρέπει να κάνουν, κατά τον Μίτσελ, είναι να στρέψουν αλλού την προσοχή τους, ώστε με αυτό τον τρόπο το παιδί να ελέγξει την πρόοδό του αναφορικά με την επίτευξη του στόχου που έχει θέσει και να κάνει ό,τι απαιτείται για να κατορθώσει τελικά να τον πετύχει. Τα παιδιά θεωρεί ο Μίτσελ που κατορθώνουν να αντισταθούν στον πειρασμό είναι κατά κανόνα εν δυνάμει πιο πετυχημένα από τα υπόλοιπα, καθώς ο σχεδιασμός και οι πράξεις τους εστιάζουν στο μέλλον. Η ανακάλυψη τρόπων για να ελέγξουν τα συναισθήματά τους, απαιτεί πρωταρχικά την ύπαρξη της «εκτελεστικής λειτουργίας». Αυτές οι θεμελιώδεις δεξιότητες θα επιτρέψουν στο παιδί τον έλεγχο απέναντι στα ποικίλα ερεθίσματα

που θα του παρουσιαστούν και δε θα επιτρέψουν να καταλήξει να ελέγχεται από αυτά. Αυτή η διαπίστωση γενικεύεται και συνεπώς ισχύει είτε μιλάμε για γλυκά κατά την παιδική ηλικία, είτε για εθισμούς όπως το τσιγάρο ή το ποτό αργότερα, καθώς και για τον έλεγχο των στιγμιαίων αισθημάτων (θυμού, ηδονής κλπ) που μπορεί να νιώσει κάποιος κατά τις κοινωνικές του συναναστροφές. Συνεπώς, για να το αναγάγουμε και στο θέμα μας, τα παιδιά που δείχνουν εγκράτεια στην προσχολική ηλικία, λογικά θα επιδείξουν και τις αντίστοιχα ορθές επενδυτικές, οικονομικές, επαγγελματικές και λοιπές επιλογές. Τα παιδιά αυτά γνωρίζουν καλύτερα τις συνέπειες που θα προκύψουν, αν δεν κατορθώσουν να ελέγξουν τα συναισθήματά τους, και συνεπώς οδηγούνται σε ορθότερες και συνετότερες αποφάσεις.

Οι γνωστικές αυτές δεξιότητες, οι οποίες επιτρέπουν τον αυτοέλεγχο, είναι μεν θεμελιώδεις κατά Μίτσελ, αλλά από την άλλη προϋποθέτουν την ύπαρξη και άλλων κινήτρων, ώστε να εκκινήσει η διαδικασία ενεργοποίησής τους. Η σχέση αυτή μεταξύ του αυτοελέγχου και επιτυχίας αναπτύσσεται από πάρα πολύ νωρίς, ακόμη και πριν τα πρώτα σχολικά χρόνια του ατόμου. Τα παιδιά που «πετυχαίνουν» στο τεστ του Μίτσελ, έχουν θα εμφανίσουν συσσωρευμένες ρεαλιστικές επιτυχίες. Θα αποτελέσουν άτομα που συνήθως θα ανέχονται την απογοήτευση για αρκετό διάστημα με απώτερο στόχο να ολοκληρώσουν τις υποχρεώσεις τους (πχ μελέτη για εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο). Άτομα αντίθετα που θα «αποτύχουν» στο πείραμα, έχει αποδειχτεί ότι παρουσιάζουν ορισμένες τυπικές συμπεριφορές, όπως αναβλητικότητα, συστηματική αργοπορία, απογοήτευση, καθησυχασμό κλπ.

Κατά κανόνα, τα παιδιά που είναι επιρρεπή στους όποιους πειρασμούς και δεν παρουσιάζουν αυτοέλεγχο, θα έχουν και σαν

ενήλικα άτομα αργότερα κύρια επιδίωξη τη βραχυπρόθεσμη ευχαρίστηση, θυσιάζοντας τα μακρορόθεσμα οφέλη που μπορεί να τους επιφέρει η αυτοπειθαρχία. Μπορεί πχ να επενδύσουν στο πρόσκαιρο και το ευκαιριακό κέρδος, αγνοώντας τις πραγματικές ευκαιρίες. Είναι άτομα με λανθασμένες οικονομικές, επενδυτικές και επαγγελματικές αποφάσεις. Τυπικό χαρακτηριστικό αυτών των ατόμων (τα οποία αντιμετωπίζουν προβλήματα αυτοπειθαρχίας), είναι να μη διδάσκονται αρκετά από τις εμπειρίες τους και τα βιώματά τους. Νιώθουν κάθε κατάσταση που θα περιέλθουν μελλοντικά, να τίθεται πέρα από τον έλεγχο τους, συνεχίζοντας και σαν ενήλικες τις δυσκολίες ελέγχου και πειθαρχίας του εαυτού τους κάτω από οποιαδήποτε συνθήκη (ακολουθώντας έτσι λάθος δρόμο κατά τη λήψη αποφάσεων).

Σύμφωνα μάλιστα με την ψυχολόγο Μαρία Λαΐου, τα αδύναμα άτομα κυριεύονται από την «αυταπάτη» πως έχουν σε αρκετά υψηλό βαθμό τον έλεγχο της ζωής τους, με συνέπεια να επιδίδονται αρκετές φορές σε εθιστικές συμπεριφορές, όπως την κατάχρηση ουσιών, τον εθισμό στο τζόγο ή το ποτό, τη βουλιμία, τη σύναψη ευκαιριακών και παρορμητικών ερωτικών σχέσεων. Η ίδια πιστεύει πως κάθε άτομο γεννιέται με ένα καθορισμένο «παρορμητικό» επίπεδο λειτουργίας. Αυτός ο παρορμητισμός συνεπώς, αποτελεί ένα φυσιολογικό κομμάτι της ανθρώπινης οντότητας. Αυτό όμως που είναι δυσλειτουργικό και καθορίζει και τις επιτυχίες στη ζωή ενός ατόμου, είναι η αποτυχία να διατηρήσει κάποιος αυτή του την παρορμητικότητα «υπό έλεγχο». Η απώλεια ελέγχου της παρόρμησης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε μια μακροχρόνια καταπίεση των αναγκών και των επιθυμιών.

Αντίστοιχες έρευνες συνεχίστηκαν από αρκετούς ψυχολόγους. Σχεδόν όλες έδειξαν τα ίδια αποτελέσματα,

επαληθεύοντας τον Μίτσελ. Οι ερευνητές που συνέχισαν να παρακολουθούν τα παιδιά μέχρι την αποφοίτηση τους από το Πανεπιστήμιο παρατήρησαν ότι τα παιδιά που είχαν περάσει με επιτυχία το τεστ συγκριτικά με τα άλλα διέφεραν δραματικά... Τα παιδιά που υπέδειξαν αυτοσυγκράτηση και περίμεναν το δεύτερο γλυκό έγιναν καλοί μαθητές, παρουσίασαν υψηλότερη αυτοπεποίθηση, σύναψαν καλύτερες σχέσεις συμμαθητές τους και γενικότερα παρουσίασαν υψηλή αυτοεκτίμηση. Αντίθετα, αυτά που δεν έδειξαν τον ίδιο αυτοέλεγχο, καθώς αυτό ήταν πάνω από τις δυνάμεις τους, ήταν κατά κανόνα ατίθασοι μαθητές, χωρίς εμπιστοσύνη στους ίδιους, με χαμηλές σχολικές επιδόσεις, επέλεξαν να μη συνεχίσουν ή είχαν το ίδιο κακές επιδόσεις στις σπουδές τους, ήταν παρορμητικοί στη λήψη των οποιονδήποτε αποφάσεών τους και δεν ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν τις ευθύνες των πράξεών τους.

Ο ίδιος μάλιστα ο «πατέρας της Συναισθηματικής Νοημοσύνης», ο Goleman⁶⁰ έκανε λόγο για τα εν λόγω ευρήματα. Αναλύοντας την έρευνα που είχε διενεργήσει ο Howard Gardner στην «Πολλαπλή νοημοσύνη». Ο Gardner κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι σταθερές μετρήσεις της νοημοσύνης (πχ τα τεστ νοημοσύνης), δείχνουν κάποιες μόνο από τις ικανότητες των ατόμων, οι οποίες αφορούν στη διαχείριση των συναισθημάτων τους. Εκτίμησε πως μόλις ένα ποσοστό της τάξης του 15-20% της «επιτυχίας» στη ζωή προέρχεται από τη γνωστική νοημοσύνη και όλο το υπόλοιπο σε αυτές τις δυνατότητες του ατόμου. Αυτές ακριβώς τις άλλες δυνατότητες, ο Goleman τις ορίζει σα «Συναισθηματική Νοημοσύνη» και το πείραμα με τα γλυκά αποτέλεσε ένα εξαιρετικό εργαλείο για την εκτίμηση αυτών. Αν

⁶⁰ Βλέπε: Daniel Goleman και "Συναισθηματική Νοημοσύνη", Daniel Goleman, Εκδόσεις "Πεδίο", Αθήνα, 2011

κάποιος περάσει με επιτυχία το τεστ, αυτόματα σημαίνει μια ολόκληρη σειρά θετικών πτυχών της προσωπικότητας του ατόμου, ακόμη και εάν αυτά διατηρούνται προς το παρόν αδρανοποιημένα. Οι θετικές αυτές επιπτώσεις είναι μεγάλης σημασίας.

Πρόκειται συνεπώς για την ανάπτυξη μιας σημαντικότερης θεωρίας που συνδέει τον αυτοέλεγχο του παιδιού με τις μετέπειτα επιλογές του ατόμου. Δυστυχώς, αν και αφορά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα θεωρία, δεν είχα την τύχη να κάνω αντίστοιχη έρευνα, καθώς απαιτείται πολύχρονη παρακολούθηση των μετεχόντων παιδιών.

2 Ερευνητική Μεθοδολογία⁶¹

2.1 Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην έρευνα στα πλαίσια της εργασίας, ώστε να προσεγγίσουμε όσο το δυνατόν καλύτερα, την άποψη και γνώση των παιδιών γύρω από την έννοια του χρήματος και της οικονομίας γενικότερα.

Πιο αναλυτικά: Αρχικά, αναφέρεται λεπτομερώς η διαδικασία του σχεδιασμού της έρευνας. Επιπλέον, παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου και παρατίθεται το ερωτηματολόγιο που διανεμήθηκε. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται ο τρόπος που έγινε επιλογή του δείγματος της έρευνας. Ακολουθεί μια αναφορά στην μέθοδο συλλογής των εμπειρικών δεδομένων και στο τέλος γίνεται αναλυτική περιγραφή των μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων, καθώς και τα συμπεράσματα και αποτελέσματα αυτής.

⁶¹ Βλέπε: <http://www.uom.gr/media/docs/mepn/odigos-ekponisis-diplomatikon-ergasion.pdf>

2.2. Σχεδιασμός της Έρευνας

Ο σκοπός αυτής της έρευνας είναι η διερεύνηση του τρόπου σκέψης και κατανόησης της οικονομίας μέσα από τα μάτια των παιδιών. Για το σκοπό αυτό, τέθηκαν ορισμένες ερωτήσεις, απευθυνόμενες σε παιδιά 5 έως 8 ετών, οι οποίες συμπληρώθηκαν από τους γονείς τους. Αποφασίσθηκε συνεπώς η εκπόνηση έρευνας συλλογής πρωτογενών δεδομένων μέσω δημοσκόπησης (survey).

Η διαδικασία πραγματοποίησης μιας δημοσκόπησης περιλαμβάνει τα εξής στάδια⁶²:

- τη δειγματοληψία,
- το σχεδιασμό του ερωτηματολογίου,
- τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και
- την ανάλυση των δεδομένων (στοιχείων).

Στο πρώτο βήμα της δημοσκόπησης (τη δειγματοληψία), ο ερευνητής οφείλει να επιλέξει τους ερωτώμενους από εκείνους δηλαδή από τους οποίους θα συλλέγουν τα στοιχεία. Μία προσέγγιση είναι να ερωτηθούν όλοι οι ερωτώμενοι που κρίνονται ως κατάλληλοι να συμμετάσχουν στην έρευνα. Ο τρόπος αυτός αναφέρεται «ως απογραφή του πληθυσμού», όμως συνήθως είναι αδύνατον να συμπληρωθεί ένα ερωτηματολόγιο από όλους τους πιθανούς ερωτώμενους. Αντίθετα, ο ερευνητής πρέπει να επικεντρωθεί σε ένα δείγμα του πληθυσμού για να συγκεντρώσει τις απαραίτητες πληροφορίες. Η όλη συνεπώς προσπάθειά μου επικεντρώθηκε ούτως ώστε αυτό το δείγμα να είναι όσο το δυνατόν

⁶² Βλέπε: http://www.lib.unipi.gr/files/Stratigikes_Anazitisis_Pliroforiakon_Pigon/

πιο αντιπροσωπευτικό. Οι λόγοι γενικά που γίνεται η χρήση δείγματος σε μία έρευνα είναι:

- Το μικρότερο δυνατόν κόστος της έρευνας,
- Ο λιγότερος δυνατός χρόνος συλλογής των δεδομένων,
- Η μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια.

Στη συνέχεια, ακολουθεί η σύνταξη του ερωτηματολογίου, ο οποίος είναι και ο σημαντικότερος παράγοντας που θα επηρεάσει την **ποιότητα** των στοιχείων που θα συλλεχθούν. Για αυτό λοιπόν, πριν οργανώσω το σχεδιασμό του ερωτηματολογίου μας, έπρεπε να δώσω απαντήσεις σε ποικίλα ερωτήματα, όπως:

- ✓ Τι είδους πληροφορίες θέλω να συλλέξω;
 - ✓ Από ποιους θα τις συλλέξω
 - ✓ Με ποια μέθοδο θα τις συλλέξω;
 - ✓ Ποιο θα είναι το περιεχόμενο αυτών των ερωτήσεων;
 - ✓ Ποια θα είναι η διατύπωση των ερωτήσεων, ώστε να γίνουν κατανοητές;
 - ✓ Ποιος θα είναι ο τύπος των ερωτήσεων (ανοιχτές/περιγραφικές ερωτήσεις, ερωτήσεις, πολλαπλής επιλογής, ΝΑΙ/ΟΧΙ);
 - ✓ Ποια θα είναι η σειρά των ερωτήσεων;
 - ✓ Πώς θα γίνει επικάλυψη θεμάτων από τις ερωτήσεις;
 - ✓ Πώς θα είναι δυνατή η υποβολή ερωτήσεων , που θα καταστήσει εφικτή τη συσχέτιση εν συνεχεία (στην ανάλυση);
- κτλ

Στη συνέχεια, οφείλω να επιλέξω τον τρόπο συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου μας. Υπάρχουν τρεις τρόποι συμπλήρωσης ενός ερωτηματολογίου:

- Η ταχυδρομική συνέντευξη: Ο ερευνητής αποστέλλει το ερωτηματολόγιο ταχυδρομικά στους ερωτώμενους μαζί με

ένα συνοδευτικό σημείωμα που να εξηγεί το σκοπό της μελέτης και παρακαλεί για τη συμμετοχή του ερωτώμενου. Στη συνέχεια, αφού ο ερωτώμενος συμπληρώσει το ερωτηματολόγιο, το αποστέλλει ταχυδρομικά στον ερευνητή σε φάκελο με προπληρωμένο το ταχυδρομικό τέλος. (Στην παρούσα δε χρησιμοποιήσα την ταχυδρομική, αλλά τη διαδικτυακή προς γνωστούς, η οποία είναι αντίστοιχη της ταχυδρομικής).

- Η τηλεφωνική συνέντευξη: Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου γίνεται τηλεφωνικά. (Στην παρούσα έρευνα, κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό λόγω της φύσης των ερωτώμενων, αφού πρόκειται για παιδιά έως 8 ετών).
- Η προσωπική συνέντευξη: Ο ερευνητής και ο ερωτώμενος βρίσκονται πρόσωπο με πρόσωπο και ο ερωτώμενος συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο. Η συνέντευξη αυτή μπορεί να είναι είτε προγραμματισμένη, που σημαίνει ότι ο ερωτώμενος έχει ήδη συμφωνήσει να απαντήσει στο ερωτηματολόγιο, είτε απρογραμμάτιστη, που σημαίνει ότι ο ερευνητής σταματάει τυχαία ανθρώπους στο δρόμο, σε εμπορικά κέντρα κλπ, και τους ζητάει να συμμετέχουν στην έρευνα και να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο επιτόπου.

Στην παρούσα έρευνα ο πιο κατάλληλος τρόπος συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων ήταν η προσωπική συνέντευξη (εκ μέρους των γονέων), καθώς και η διαδικτυακή μέσω αποστολής με mail στους γονείς).

2.3. Σχεδιασμός και περιγραφή του ερωτηματολογίου

Ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου στηρίχθηκε στη χρήση όσο το δυνατόν πιο απλών λέξεων και προτάσεων, στην αποφυγή λέξεων με αμφίβολη / ασαφή /διφορούμενη έννοια, στην αποφυγή ερωτήσεων που καθοδηγούν σε ορισμένη απάντηση και τέλος στην αποφυγή υποθέσεων με σκοπό την εξάλειψη της πιθανότητας ο ερωτώμενος να απαντήσει λανθασμένα, επειδή δεν κατανόησε την ερώτηση, ή ακόμη και να μην απαντήσει καθόλου. Επίσης, προσπάθησα η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου να γίνεται σε σύντομο χρονικό διάστημα (περί τα 10-15 λεπτά), ώστε να αποφύγω τη μη επιθυμία συμπλήρωσης ή τη συμπλήρωση με τυχαίο τρόπο εκ μέρους των μετεχόντων.

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από:

- Αρχικά ένα συνοδευτικό σημείωμα που να εξηγεί στους γονείς το σκοπό της μελέτης και να παρακαλεί για την άδεια συμμετοχής εκ μέρους του παιδιού τους, με τη δική τους βοήθεια. Μεταξύ άλλων, διευκρινίζω ότι οι πληροφορίες που θα προκύψουν θα χρησιμοποιηθούν για καθαρά ερευνητικούς σκοπούς στο πλαίσιο εργασίας μεταπτυχιακού προγράμματος, καθώς και ότι τα ερωτηματολόγια είναι **ανώνυμα** και δε χρειάζεται να γράψουν πουθενά το όνομά τους.
- Μία ενότητα η οποία περιλαμβάνει 7 ερωτήσεις προς του γονείς, κυρίως δημογραφικού χαρακτήρα, ώστε κάποιες από αυτές τις απαντήσεις να συσχετιστούν με τις απαντήσεις του κυρίως ερωτηματολογίου και να εξαχθούν αντίστοιχα συμπεράσματα (πχ αν κάποια απάντηση επηρεάζεται από το

επίπεδο εκπαίδευσης του γονέα, τη δημόσια ή ιδιωτική εκπαίδευση ή ακόμα και από το φύλο του παιδιού).

- Την κυρίως ενότητα, που περιλαμβάνει 23 ερωτήσεις προς τα παιδιά.

Ο τύπος των ερωτήσεων ήταν συνδυασμός:

- Ανοιχτών/περιγραφικών ερωτήσεων,
- Ερωτήσεων πολλαπλής επιλογής,
- Ερωτήσεων ΝΑΙ/ΟΧΙ,

Όστε να επιτευχθεί το καλύτερο δυνατό ερευνητικό αποτέλεσμα με τις λιγότερο δυνατές ερωτήσεις.

Το ερωτηματολόγιο κλείνει με μια περιγραφική ερώτηση τι είναι για τα ίδια τα παιδιά το χρήμα.

Αναλυτικά, το ερωτηματολόγιο που διανεμήθηκε, παρατίθεται όπως παρακάτω:

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Αγαπητοί γονείς,,

Η έννοια της οικονομίας, του χρήματος και πώς αυτά γίνονται αντιληπτά μέσα από τα μάτια των παιδιών, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που αφορούν στην έρευνα και κατ' επέκταση στην εκπαίδευση των παιδιών. Σκοπός του ερωτηματολογίου είναι να διερευνήσει τι σκέφτονται και πώς νιώθουν τα παιδιά αναφορικά με την έννοια, προέλευση και δαπάνη του χρήματος.

Ο χρόνος συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου δεν υπερβαίνει τα 15 λεπτά της ώρας. Παρακαλούμε, αφιερώστε αυτό το χρόνο ώστε τα παιδιά σας να συμπληρώσουν το παρόν ερωτηματολόγιο. Βεβαιωθείτε ότι έχουν απαντηθεί όλες τις ερωτήσεις.

Δεν υπάρχουν σωστές ή λάθος απαντήσεις. Μην προσπαθήσετε να το απαντήσετε οι ίδιοι ή να καθοδηγήσετε την απάντηση του παιδιού σας. Μας ενδιαφέρει η προσωπική άποψη των παιδιών σας, έστω και εάν σε εσάς φαίνεται λανθασμένη.

Οι πληροφορίες που θα προκύψουν θα χρησιμοποιηθούν για καθαρά ερευνητικούς σκοπούς στο πλαίσιο εργασίας του μεταπτυχιακού προγράμματος ΛΕΕΔΟ του Πανεπιστημίου Πειραιώς με θέμα «Κατανοώντας τα χρήματα από την οπτική γωνία των παιδιών». Τα ερωτηματολόγια είναι ανώνυμα και δε χρειάζεται να γράψετε πουθενά το όνομά σας.

Σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων για τη συνεργασία.

Ο Ενεργών την Έρευνα

Ο Επιστημονικός Υπεύθυνος

Μυριούνης Νικόλαος
Μεταπτυχιακός Φοιτητής ΛΕΕΔΟ του ΠΑ.ΠΕΙ.

Φίλιππας Νικόλαος
Καθηγητής ΠΑ.ΠΕΙ.

A. Δημογραφικά στοιχεία κηδεμόναΠαρακαλώ σημειώστε ένα \surd στα στοιχεία που σας αφορούν:**1. ΦΥΛΟ:** Άνδρας Γυναίκα **2. ΗΛΙΚΙΑ:** _____**3. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ:**Δημοτικό Γυμνάσιο Λύκειο ΑΕΙ/ΤΕΙ
Άλλο (Παρακαλώ διευκρινίστε: _____)**4. ΕΡΓΑΣΙΑ:**Άνεργος/η Ιδιωτικός τομέας Δημόσιος τομέας
Αυτοαπασχολούμενος/η
Άλλο (Παρακαλώ διευκρινίστε: _____)**5. ΦΥΛΟ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΑΣ:** Αγόρι Κορίτσι **6. Η ΗΛΙΚΙΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΑΣ:****7. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΑΣ:** Ιδιωτικό / Δημόσιο Σχολείο

Οι παρακάτω προτάσεις αποκλειστικά τη γνώμη του παιδιού σας. Παρακαλούμε να διαβάσετε κάθε πρόταση σε αυτό, βάζοντας σε κύκλο τον αριθμό που αντιστοιχεί στην απάντησή την οποία θεωρεί κατάλληλη.

1	Έχεις αποφασίσει ποια δουλειά (επάγγελμα) θα κάνεις όταν μεγαλώσεις; (περιγραφική)				
2	Από ποιόν άκουσες για τη δουλειά (επάγγελμα) που θέλεις να κάνεις όταν μεγαλώσεις; (περιγραφική)				
3	Αν η οικογένειά σου, σου πουν πως η δουλειά (επάγγελμα) που θέλεις να κάνεις στο μέλλον δεν είναι καλή, αυτό θα σε κάνει να αλλάξεις απόφαση;	ΝΑΙ	ΙΣΩΣ	ΟΧΙ	
4	Αν οι φίλοι σου στο σχολείο, σου πουν πως η δουλειά (επάγγελμα) που θέλεις να κάνεις στο μέλλον δεν είναι καλή, αυτό θα σε κάνει να αλλάξεις απόφαση;	ΝΑΙ	ΙΣΩΣ	ΟΧΙ	
5	Η δουλειά (επάγγελμα) που θέλεις να κάνεις στο μέλλον, θα την κάνεις μόνο για τα χρήματα;	ΝΑΙ	ΙΣΩΣ	ΟΧΙ	
6	Οι γονείς σου, σου δίνουν καθημερινά χρήματα για να έχεις μαζί σου στο σχολείο;	ΝΑΙ		ΟΧΙ	
7	Ο παππούς σου και η γιαγιά σου, σου δίνουν συχνά χρήματα;	ΝΑΙ	Κάποιες Φορές	Σπάνια	ΟΧΙ
8	Τα χρήματα που σου περισσεύουν, πώς τα αξιοποιείς; (περιγραφική)				
9	Για ποιο λόγο αποταμιεύεις τα χρήματα που σου περισσεύουν;	Για να αγοράσω παιχνίδια		Για άλλο λόγο	
10	Αν οι γονείς, για κάποιο λόγο, ζητούσαν πίσω τα χρήματα που σου έδωσαν, θα τα επέστρεφες;	ΝΑΙ	ΙΣΩΣ	ΟΧΙ	
11	Ψωνίζεις μόνος σου στο κυλικείο του σχολείου ή στο περίπτερο;	ΝΑΙ	Κάποιες Φορές	ΟΧΙ	
12	Ξεχωρίζεις τα νομίσματα και τα χαρτονομίσματα σύμφωνα με την αξία τους;	ΝΑΙ	Αρκετά καλά	Ορισμένα μόνο	ΟΧΙ
13	Μεγαλύτερη αξία έχει ένα χαρτονόμισμα των 20 ευρώ ή 10 κέρματα των 2 ευρώ;	Το χαρτονόμισμα	Τα κέρματα	Ίδια	Δε γνωρίζω
14	Από πού προέρχονται τα χρήματα;	ΤΡΑΠΕΖΑ	ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΟΝΙΩΝ	ΆΛΛΟΥ	
15	Η Τράπεζα τυπώνει όσα χρήματα θέλουμε;	ΝΑΙ	ΙΣΩΣ	ΟΧΙ	Δε γνωρίζω
16	Η κάρτα ανάληψης του μπαμπά/ της μαμάς βγάζει όσα χρήματα θέλουμε;	ΝΑΙ	ΙΣΩΣ	ΟΧΙ	Δε γνωρίζω
17	Ξέρεις τι είναι πληθωρισμός;	ΟΧΙ	Ναι, είναι.....		
18	Ξέρεις τι είναι ανεργία;	ΟΧΙ	Ναι, είναι.....		
19	Ξέρεις τι είναι οικονομική κρίση;	ΟΧΙ	Ναι, είναι.....		
20	Ξέρεις τι είναι επένδυση;	ΟΧΙ	Ναι, είναι.....		

21	Ξέρεις τι είναι τόκος/επιτόκιο;	OXI	Ναι, είναι.....
22	Ξέρεις τι είναι δάνειο;	OXI	Ναι, είναι.....
23	Πες μου περιληπτικά τι είναι για σένα το χρήμα; (περιγραφική)		

Ευχαριστώ πολύ για το χρόνο σας!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

2.4. Επιλογή του δείγματος

Πληθυσμό της έρευνας μου αποτέλεσε ένα δείγμα από παιδιά 4 έως 8 ετών. Έγινε χρήση μεθόδου ευκολίας δείγματος (ο ερευνητής περιλαμβάνει στο δείγμα άτομα με τα οποία είναι εύκολο να έρθει σε επαφή ή που τυχαία συναντά) και μεθόδου χιονοστιβάδας (μόλις εντοπίσουμε ένα άτομο ζητάμε να μας υποδείξει και άλλα άτομα στα οποία μπορούμε να απευθυνθούμε).

Πιο συγκεκριμένα, η επιλογή του δείγματός μου έγινε από:

α. CESS Ιδιωτικό Κέντρο Δημιουργικής Απασχόλησης και Μελέτης (ΚΔΑΠ) – Χολαργός (Ουρανίας 15 & Βεντούρη Γεώργιου 41, Άνω Χολαργός, 2106529143),

β. Κέντρο Δημιουργικής Απασχόλησης και Μελέτης (ΚΔΑΠ) - Αγία Παρασκευή, Κυκλάδων 61, Τσακός, 2106090772,

γ. Τυχαίου Δείγματος από παιδότοπους περιοχής Αμπελοκήπων και Γαλασίου,

δ. Άτομα εργασιακού μου τομέα και φιλικά αυτών (20 Ερωτηματολόγια μόνο ώστε να μην είναι μεγάλο το ποσοστό ατόμων από γονείς που προέρχονται από ίδιο εργασιακό τομέα),

ε. Φιλικό πρόσωπο, που είναι πρόεδρος γονέων και κηδεμόνων δημοσίου σχολείου Νίκαιας Λάρισας (Ηλίας Νατσιούλας, 6936773450),

στ. Μέσω ίντερνετ (αποστολή mail και δημιουργία ομάδας facebook), όπου κάλεσα να απαντήσουν γονείς από όλη την Ελλάδα (κυρίως Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη και Ρόδο, όπου έχω μείνει τα προηγούμενα χρόνια).

Συνολικά, συλλέχθηκαν ερωτηματολόγια από 192 παιδιά, ενώ 4 από αυτά κρίθηκαν ακατάλληλα για στατιστική ανάλυση λόγω των ακραίων τιμών τους (Οι απαντήσεις που

δόθηκαν ήταν φανερό ότι δεν ακολουθούσαν κάποια λογική συνάφεια και συσχέτιση, αλλά πιθανότατα ήταν τυχαίες απαντήσεις, πιθανότατα με κριτήριο τη γρήγορη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου. Συνεπώς τις εξαίρεσα από την ανάλυσή μου). Επίσης υπήρχαν κάποιες μη απαντημένες μεμονωμένα ερωτήσεις.

Έγιναν γενικά προσπάθειες για μια αντιπροσωπευτική κατανομή του δείγματος. Προσπάθησα επίσης να πετύχω όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διασπορά (οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο οικογένειας, γεωγραφική διασπορά, ιδιωτικού/δημοσίου), καθώς και προσπάθησα να είναι μοιρασμένο το δείγμα αναφορικά με το φύλλο (παιδιού και γονέα που βοήθησε στη συμπλήρωση).

2.5 Συλλογή δεδομένων

Η παρούσα έρευνα τόσο με διανομή του ερωτηματολογίου σε ιδρύματα που ανέφερα παραπάνω, όσο και διαδικτυακά. Η συγκέντρωση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε από 20 Ιουλ έως 10 Αυγ 2018. Η συμπλήρωση εκτιμάται ότι διαρκούσε περίπου 10 με 15 λεπτά και γινόταν από τους γονείς των παιδιών, οι οποίοι ενέκριναν και την όλη διαδικασία. Σημαντικές δυσκολίες δεν παρουσιάστηκαν κατά την διάρκεια της έρευνας, καθώς στην πλειονότητα δε με ενόχλησαν οι ερωτηθέντες για περαιτέρω επεξηγήσεις. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, οι γονείς δεν αρνήθηκαν τη συμμετοχή των παιδιών τους στην έρευνα αυτή. Η προφανής δυσκολία στην όλη διαδικασία ήταν ότι έγινε θερινούς μήνες, όταν και τα δημόσια σχολεία δε λειτουργούσαν. Παρ' όλα αυτά, προσπάθησα να συλλέξω όσο το δυνατόν περισσότερες και αντιπροσωπευτικότερες απαντήσεις.

2.6. Μέθοδοι ανάλυσης δεδομένων

Αφού συγκεντρώθηκαν τα ερευνητικά δεδομένα, πραγματοποίησα την ανάλυση τους αρχικά με τη βοήθεια του στατιστικού προγράμματος S.P.S.S. (Statistical Package for Social Sciences), το οποίο μου παρείχε τη δυνατότητα εκτέλεσης των στατιστικών αναλύσεων που επέλεξα. Επίσης, χρησιμοποίησα διάφορες τιμές της Περιγραφικής Στατιστικής (Μ.Ο., συχνότητες, μέγιστη και ελάχιστη τιμή κλπ), για τη σύνταξη των αναλυτικών πινάκων. Εν συνεχεία, παρουσίασα διαγραμματικά (σε μορφή πίτας) τα αποτελέσματα με τη βοήθεια του Microsoft Office, κάνοντας τέλος και κάποιες συσχετίσεις μεταξύ των ερωτήσεων.

3 Παρουσίαση και Ανάλυση των Αποτελεσμάτων της Έρευνας

Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα και θα αναλυθούν τα αποτελέσματα της έρευνας.

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν ήταν:

EP_1

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Άνδρας	74	41,1	41,1	41,1
	Γυναίκα	106	58,9	58,9	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP_2

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	26-30	26	14,4	14,4	14,4
	31-49	136	75,6	75,6	90,0
	50-60	18	10,0	10,0	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP_3

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	ΔΗΜΟΤΙΚΟ	7	3,9	3,9	3,9
	ΓΥΜΝΑΣΙΟ	16	8,9	8,9	12,8
	ΛΥΚΕΙΟ	24	13,3	13,3	26,1
	ΑΕΙ/ΤΕΙ	107	59,4	59,4	85,6

ΑΛΛΟ - ΜΕΤΑΠΤΥΧΙ ΑΚΟ	26	14,4	14,4	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP_4

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Άνεργος	6	3,3	3,3	3,3
Ιδιωτικός Τομέας	28	15,6	15,6	18,9
Δημόσιος Τομέας	63	35,0	35,0	53,9
Αυτοαπασχολο ύμενος	62	34,4	34,4	88,3
Άλλο - Οικιακά	21	11,7	11,7	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP_5

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Αγόρι	92	51,1	51,1	51,1
Κορίτσι	88	48,9	48,9	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP_6

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid 5-9	180	100,0	100,0	100,0

EP_7

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Ιδιωτικό	39	21,7	21,7	21,7
Δημόσιο Σχολείο	141	78,3	78,3	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 1

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Δεν Απάντησε	31	17,2	17,2	17,2
	Τομέας Υγείας	28	15,6	15,6	32,8
	Εκπαιδευτικοί	23	12,8	12,8	45,6
	Τομέας	11	6,1	6,1	51,7
	Αισθητικής				
	Καλλιτεχνικός	20	11,1	11,1	62,8
	Τομέας				
	Ένστολα	18	10,0	10,0	72,8
	Επαγγέλματα				
	Πολιτικός	3	1,7	1,7	74,4
	Αθλητές	11	6,1	6,1	80,6
	Αυτοαπασχολο	16	8,9	8,9	89,4
	ύμενοι				
	Άλλο	19	10,6	10,6	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 2

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Γονείς	104	57,8	57,8	57,8
	Γνωστός -	29	16,1	16,1	73,9
	Συγγενής				
	Μπαμπάς	14	7,8	7,8	81,7
	Φίλου μου				
	Μόνος μου	12	6,7	6,7	88,3
	MME	9	5,0	5,0	93,3
	Δάσκαλος	12	6,7	6,7	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 3

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Ναι	78	43,3	43,3	43,3
	Ίσως	32	17,8	17,8	61,1
	Όχι	70	38,9	38,9	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 4

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Ναι	41	22,8	22,8	22,8
Ίσως	45	25,0	25,0	47,8
Όχι	94	52,2	52,2	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 5

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Ναι	10	5,6	5,6	5,6
Ίσως	62	34,4	34,4	40,0
Όχι	108	60,0	60,0	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 6

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Ναι	66	36,7	36,7	36,7
Όχι	114	63,3	63,3	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 7

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Ναι	78	43,3	43,3	43,3
Κάποιες Φορές	72	40,0	40,0	83,3
Σπάνια	7	3,9	3,9	87,2
Όχι	23	12,8	12,8	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 8

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Παιχνίδια	95	52,8	52,8	52,8
	Παγωτό	55	30,6	30,6	83,3
	Θα το δώσω στους γονείς μου	9	5,0	5,0	88,3
	Αποταμίευση	15	8,3	8,3	96,7
	Άλλο	6	3,3	3,3	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 9

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Παιχνίδια	167	92,8	92,8	92,8
	Άλλος λόγος	13	7,2	7,2	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 10

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Ναι	167	92,8	93,3	93,3
	Ίσως	7	3,9	3,9	97,2
	Όχι	5	2,8	2,8	100,0
	Total	179	99,4	100,0	
Missin	System	1	,6		
g					
	Total	180	100,0		

EP 1 11

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Ναι	85	47,2	47,2	47,2
	Κάποιες Φορές	48	26,7	26,7	73,9
	Όχι	47	26,1	26,1	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 12

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Ναι	44	24,4	24,4	24,4
Αρκετά Καλά	47	26,1	26,1	50,6
Ορισμένα Μόνο	89	49,4	49,4	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 13

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Το χαρτονόμισμα	97	53,9	53,9	53,9
Τα κέρματα	32	17,8	17,8	71,7
Ίδια	42	23,3	23,3	95,0
Δεν γνωρίζω	9	5,0	5,0	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 14

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Τράπεζα	81	45,0	45,0	45,0
Εργασία Γονέων	90	50,0	50,0	95,0
Αλλού	9	5,0	5,0	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 15

	<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid Ναι	45	25,0	25,0	25,0
Ίσως	28	15,6	15,6	40,6
Όχι	103	57,2	57,2	97,8
Δεν γνωρίζω	4	2,2	2,2	100,0
Total	180	100,0	100,0	

EP 1 16

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Ναι	34	18,9	18,9	18,9
	Ίσως	43	23,9	23,9	42,8
	Όχι	101	56,1	56,1	98,9
	Δεν γνωρίζω	2	1,1	1,1	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 17

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Όχι	178	98,9	98,9	98,9
	Ναι	2	1,1	1,1	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 18

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Δεν απάντησε	5	2,8	2,8	2,8
	Όχι	70	38,9	38,9	41,7
	Ναι	105	58,3	58,3	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP 1 19

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Δεν απάντησε	12	6,7	6,7	6,7
	Όχι	155	86,1	86,1	92,8
	Ναι	13	7,2	7,2	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP_1_20

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Δεν απάντησε	7	3,9	3,9	3,9
	Οχι	159	88,3	88,3	92,2
	Ναι	14	7,8	7,8	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

EP_1_21

		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Δεν απάντησε	4	2,2	2,2	2,2
	Οχι	174	96,7	96,7	98,9
	Ναι	2	1,1	1,1	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

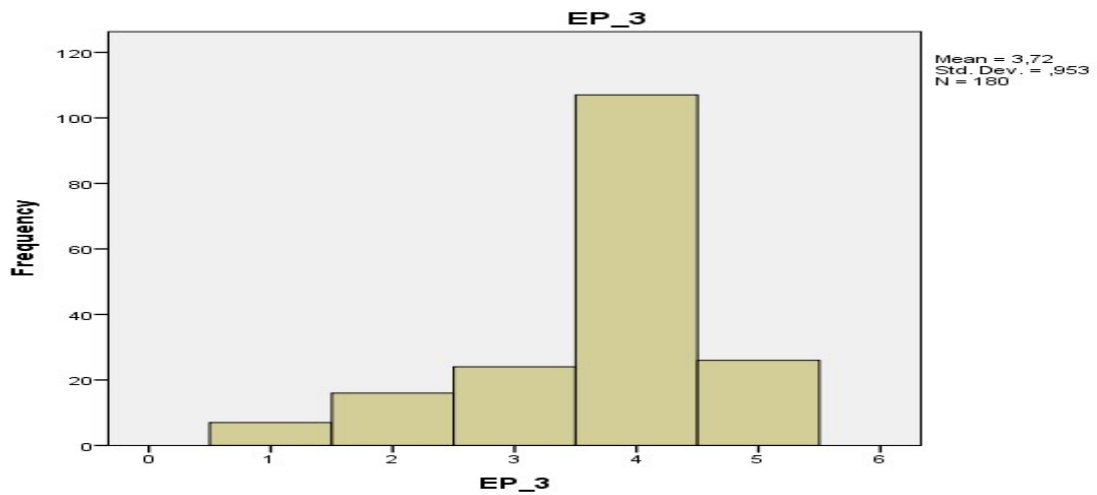
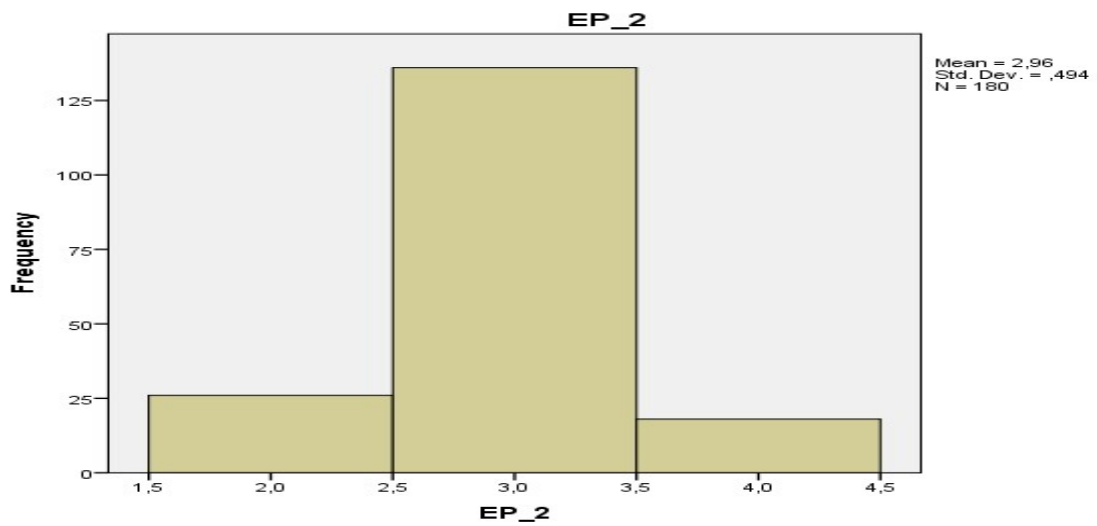
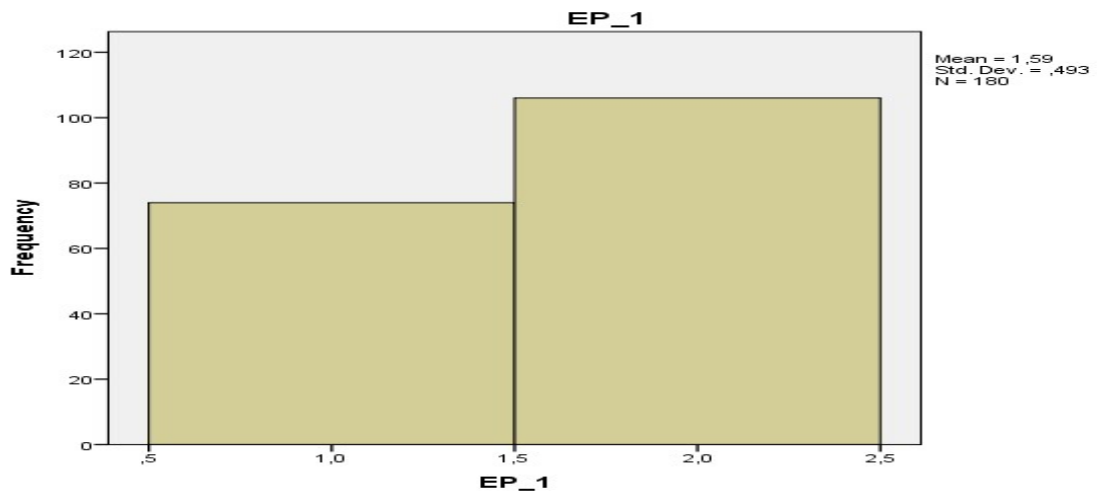
EP_1_22

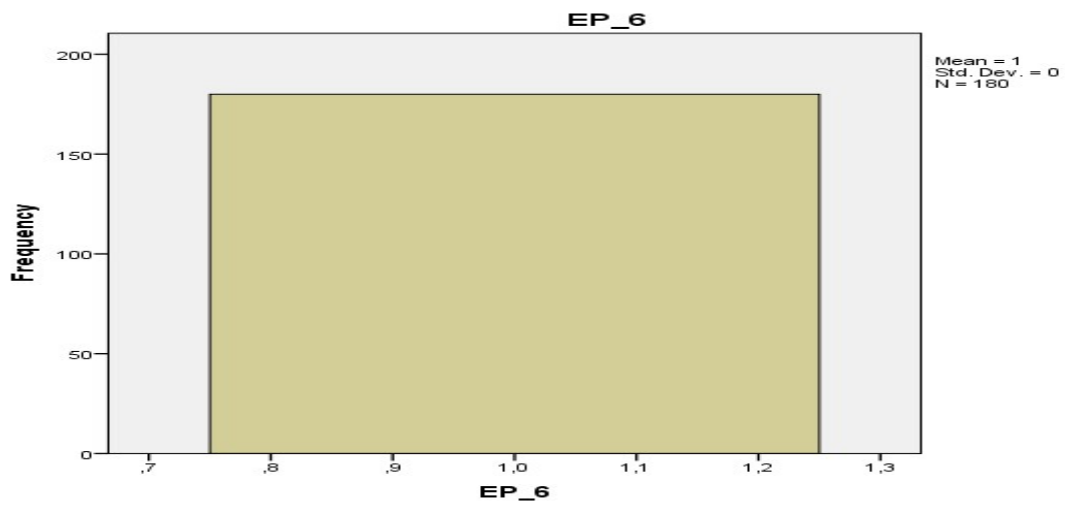
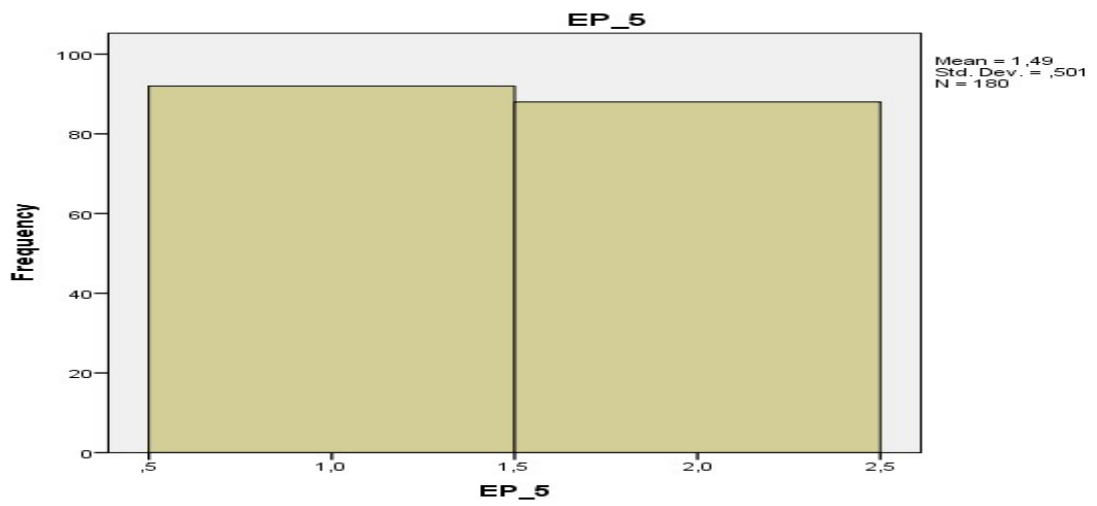
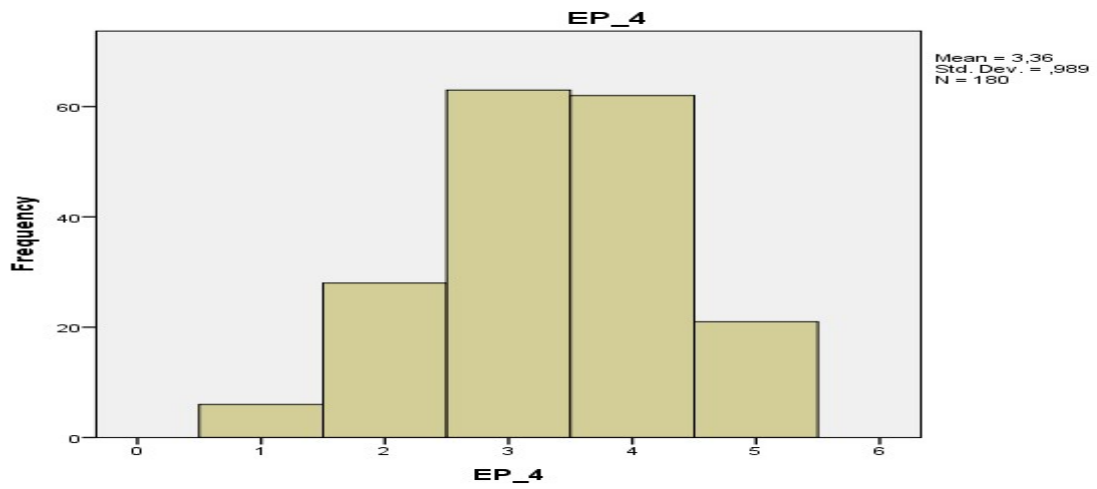
		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Δεν απάντησε	3	1,7	1,7	1,7
	Οχι	80	44,4	44,4	46,1
	Ναι	97	53,9	53,9	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

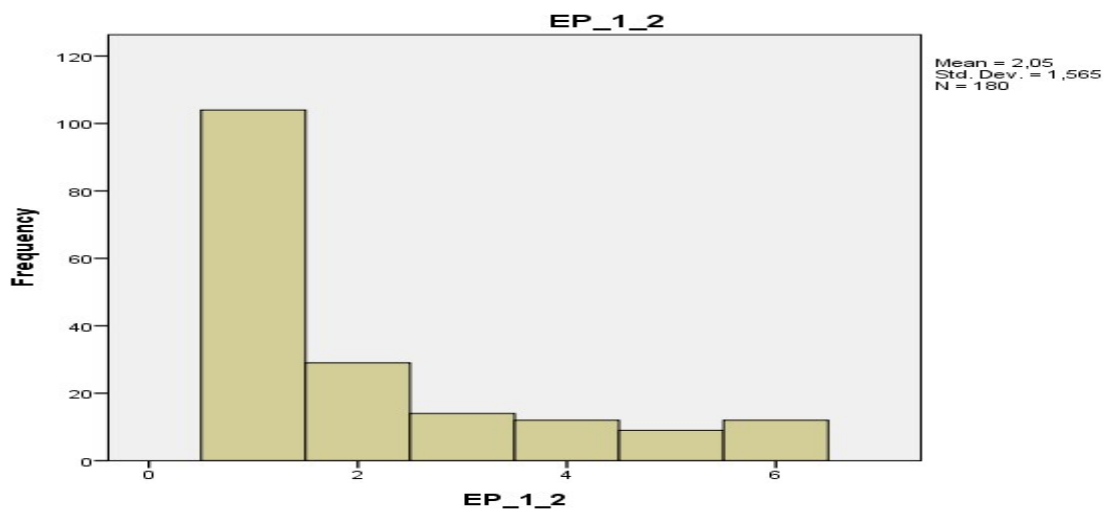
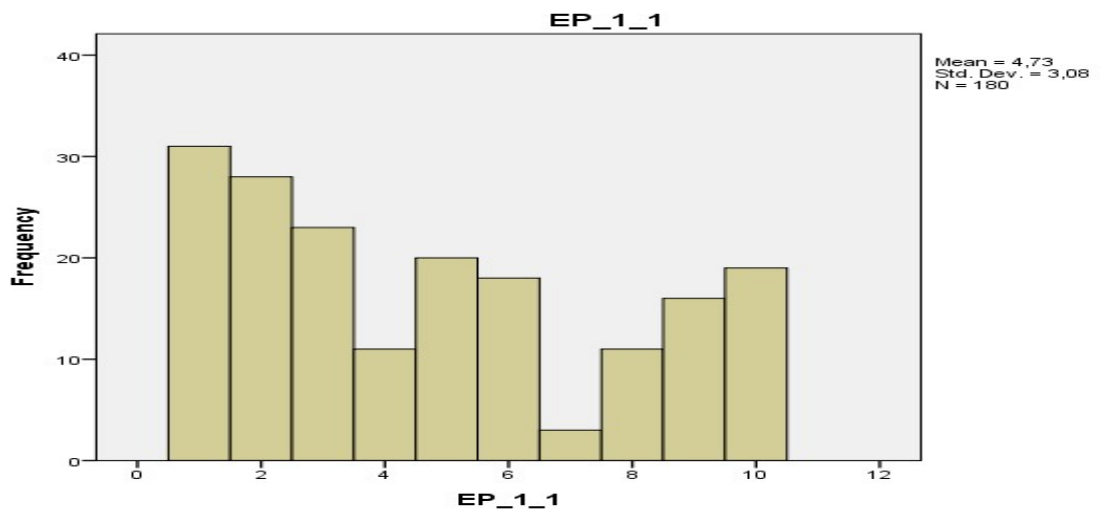
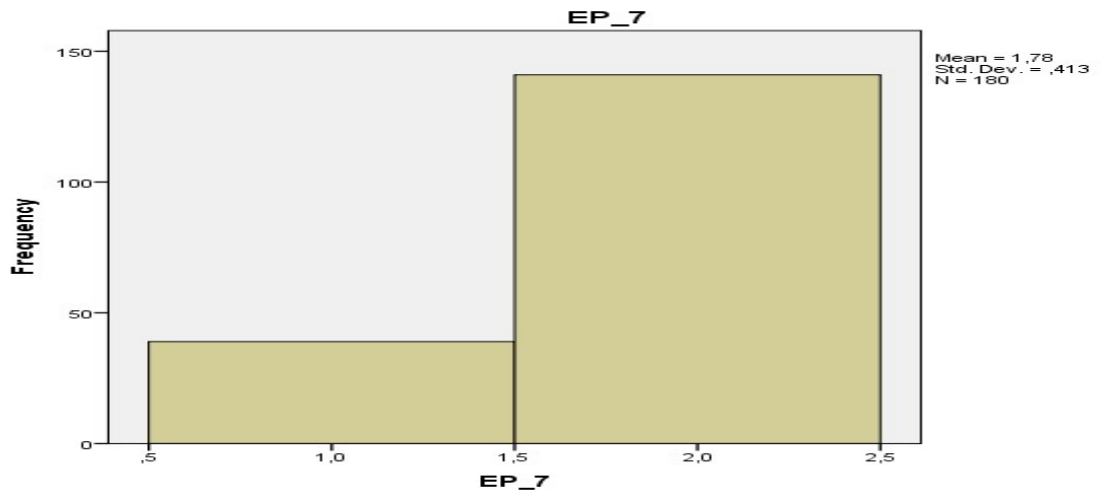
EP_1_23

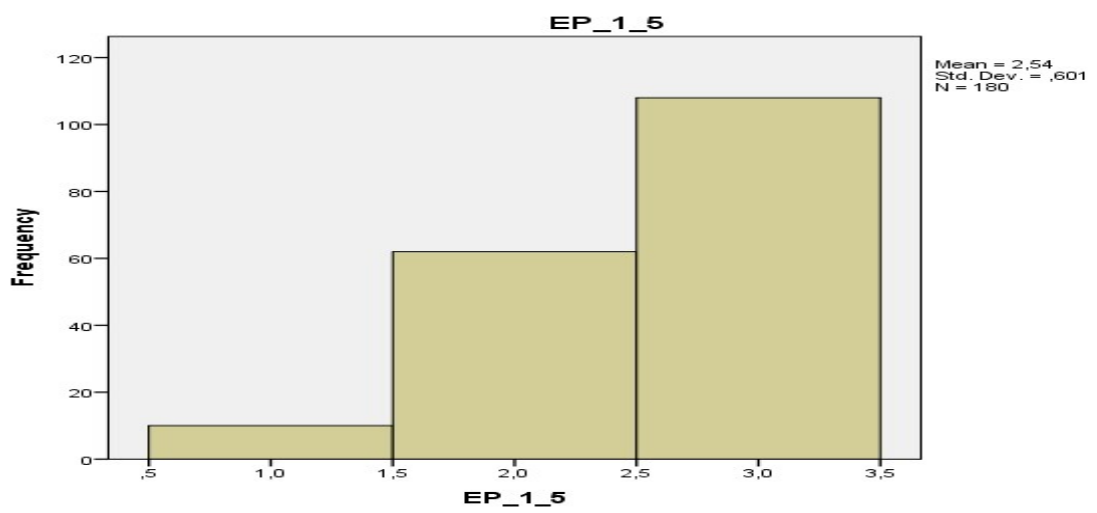
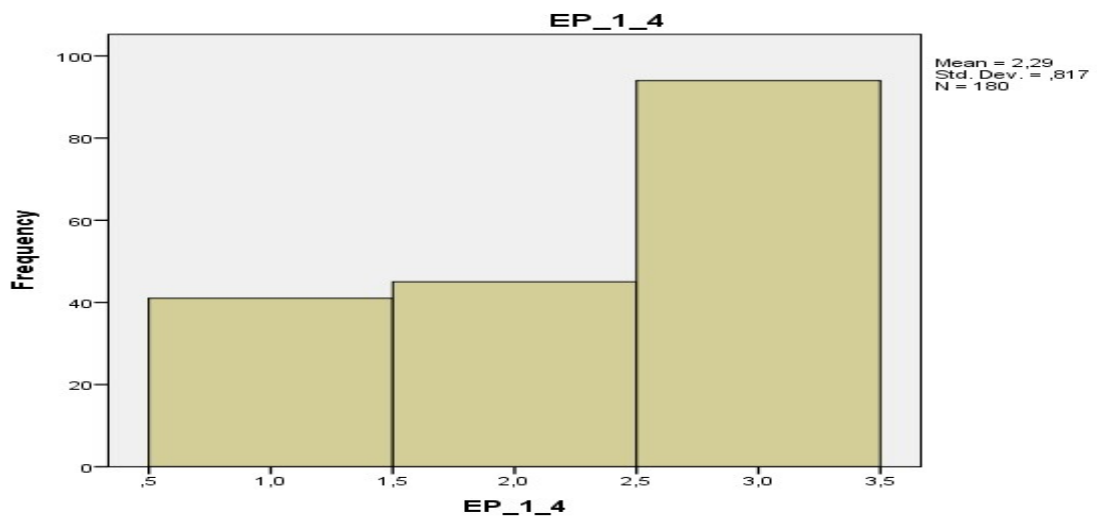
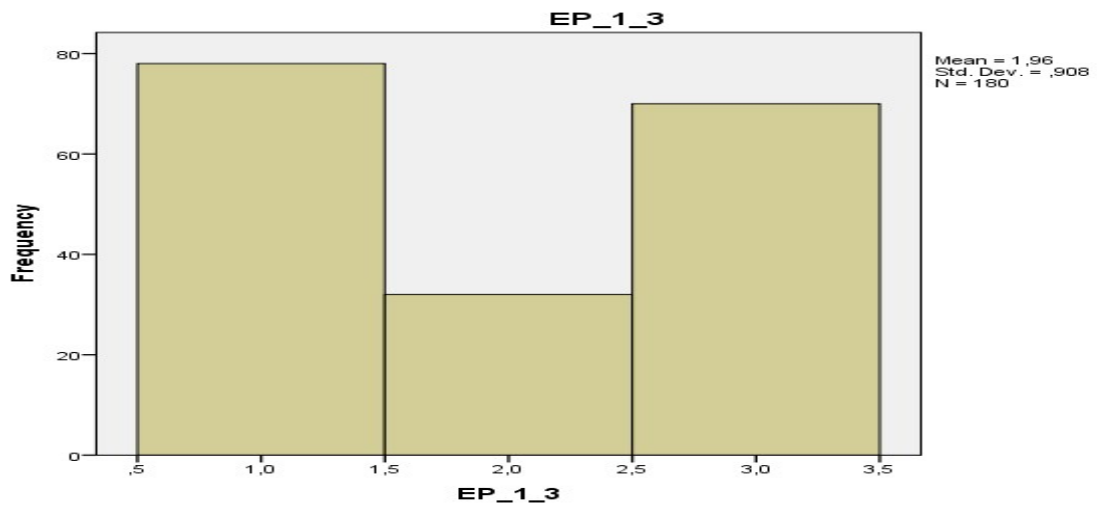
		<i>Frequency</i>	<i>Percent</i>	<i>Valid Percent</i>	<i>Cumulative Percent</i>
Valid	Δεν απάντησε	170	94,4	94,4	94,4
	Χρήμα	10	5,6	5,6	100,0
	Total	180	100,0	100,0	

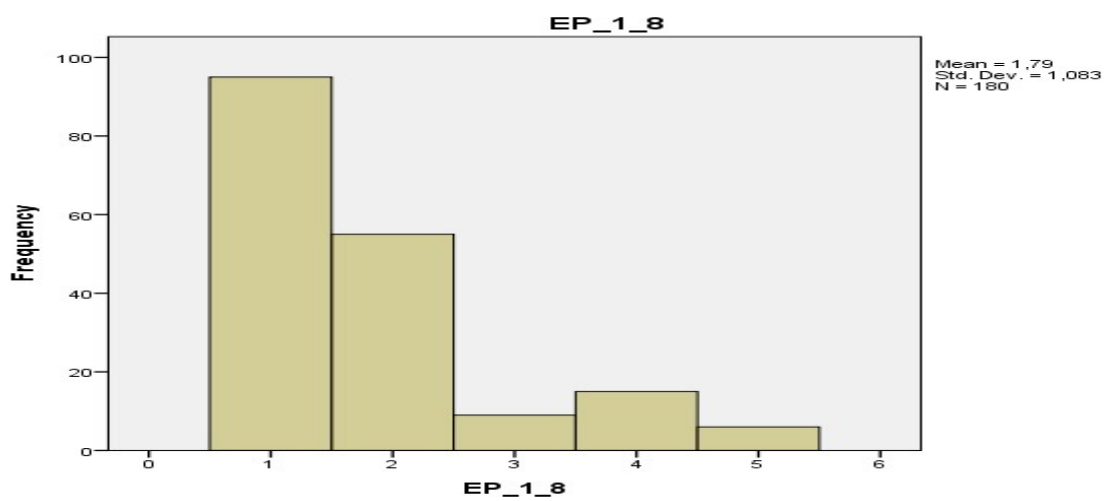
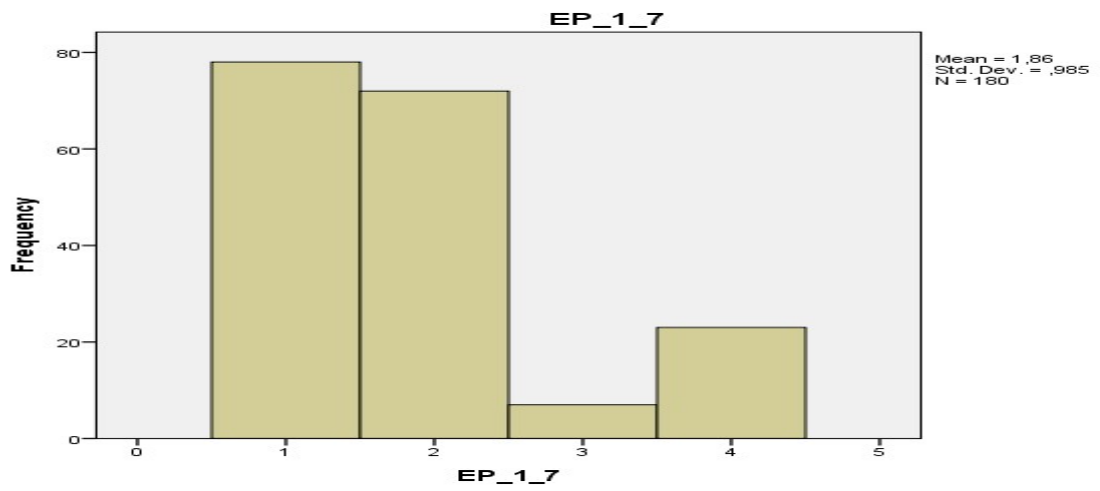
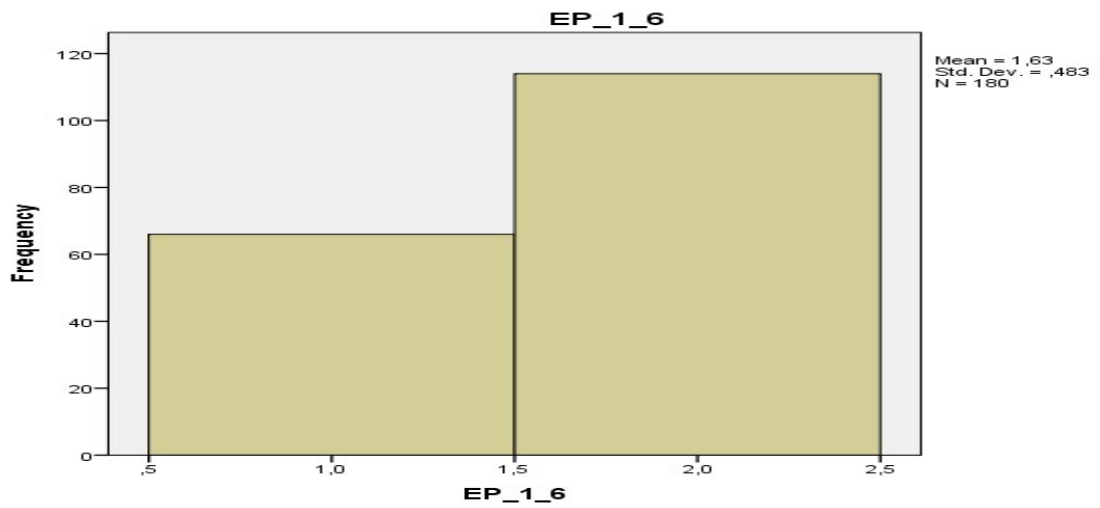
Histogram

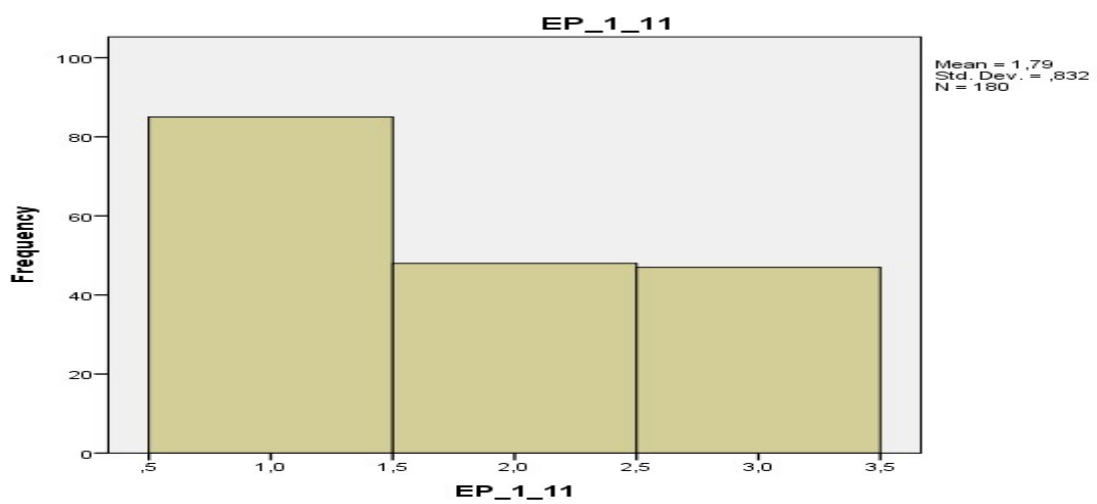
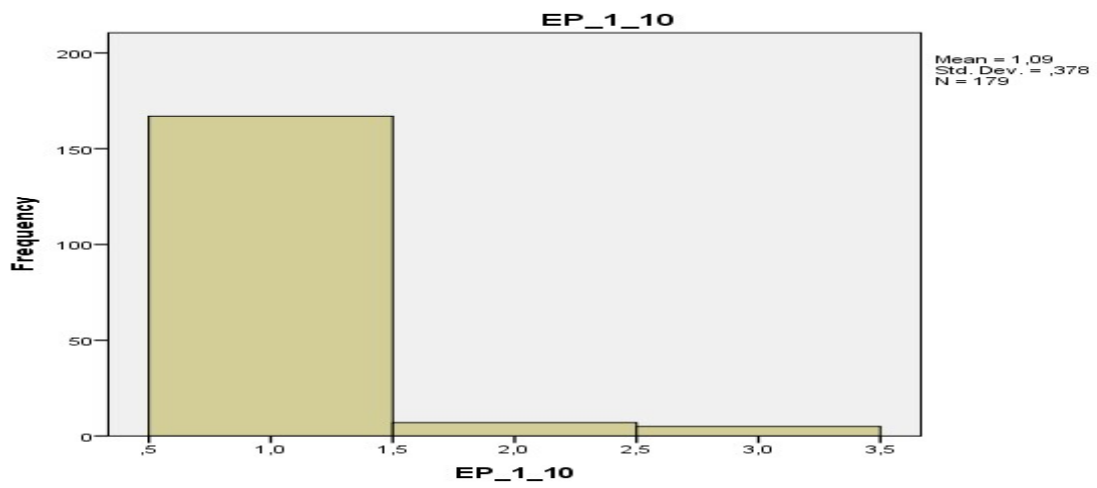
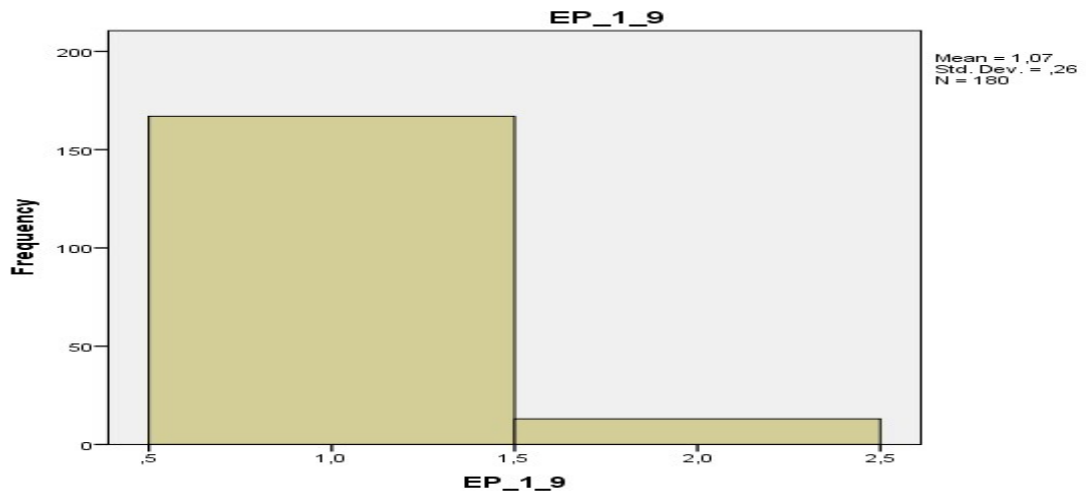

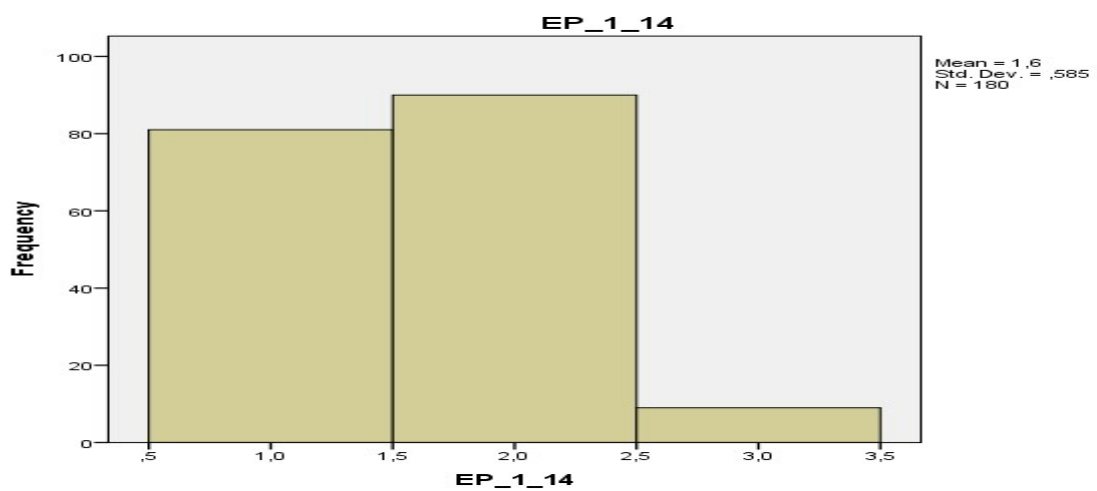
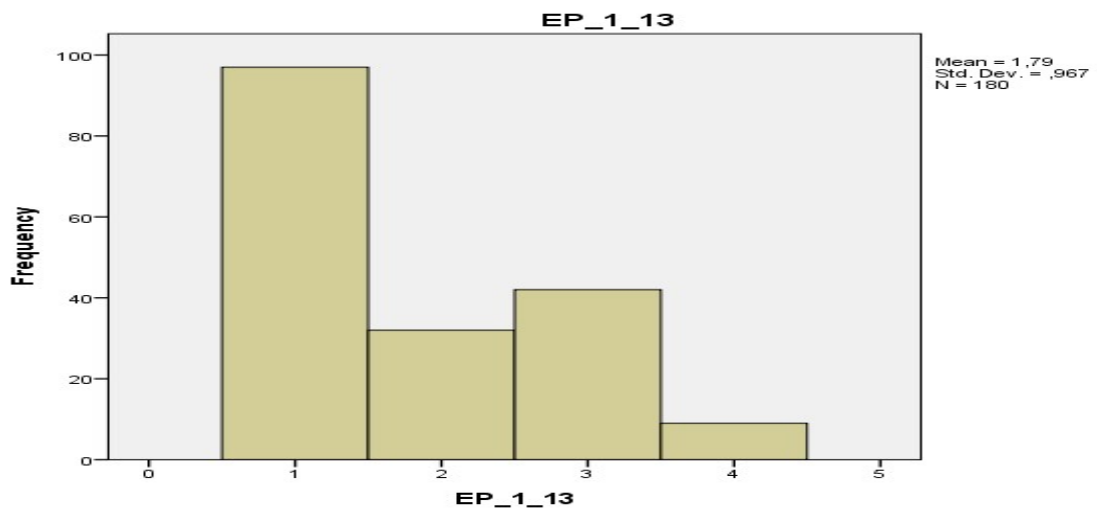
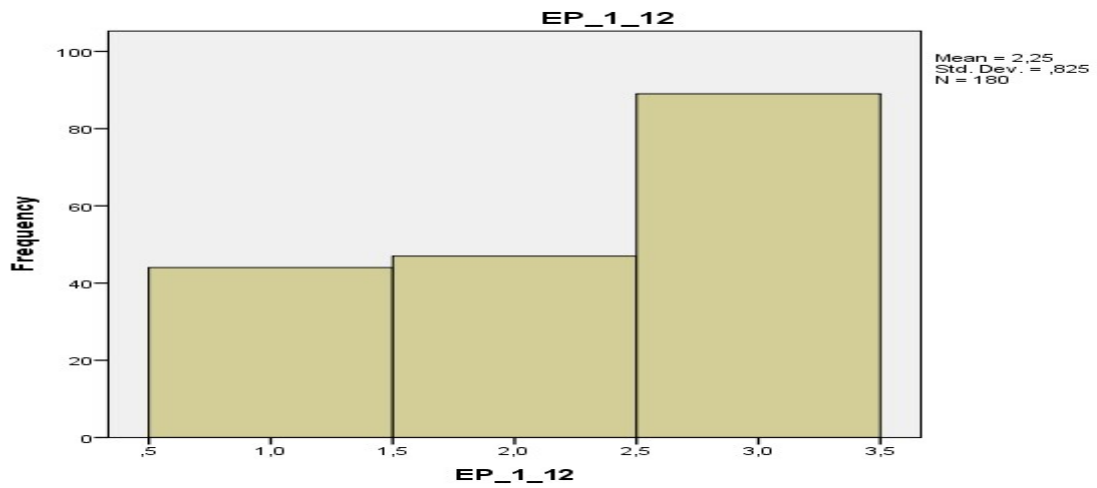

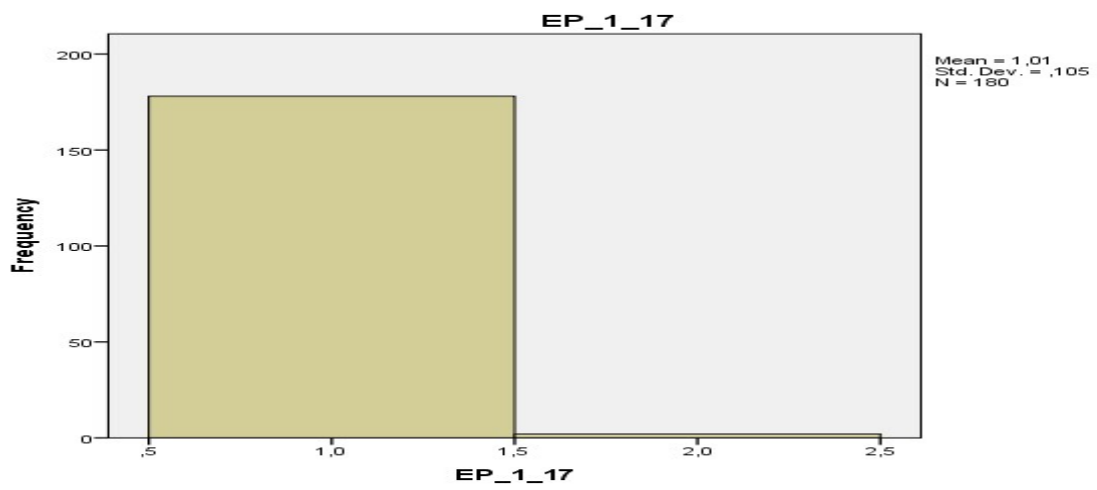
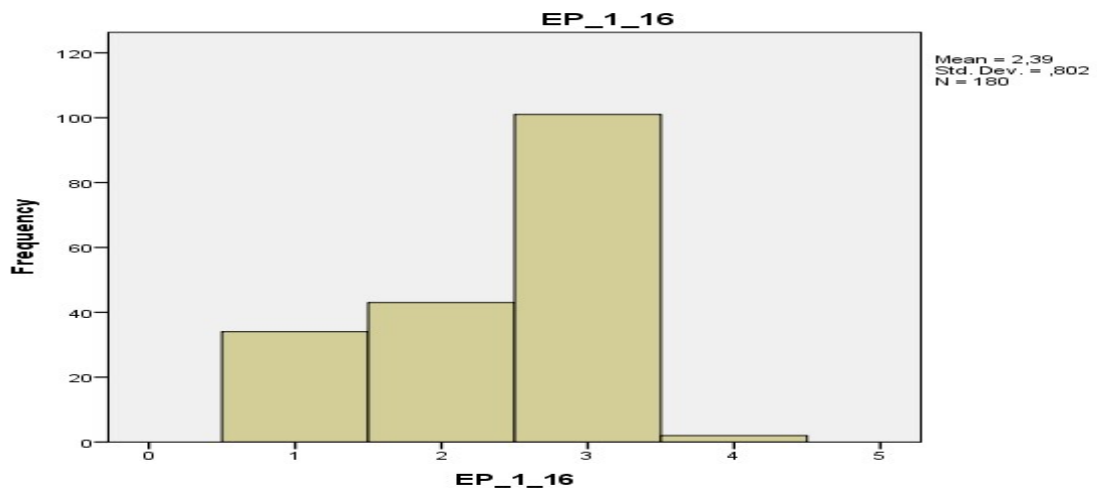
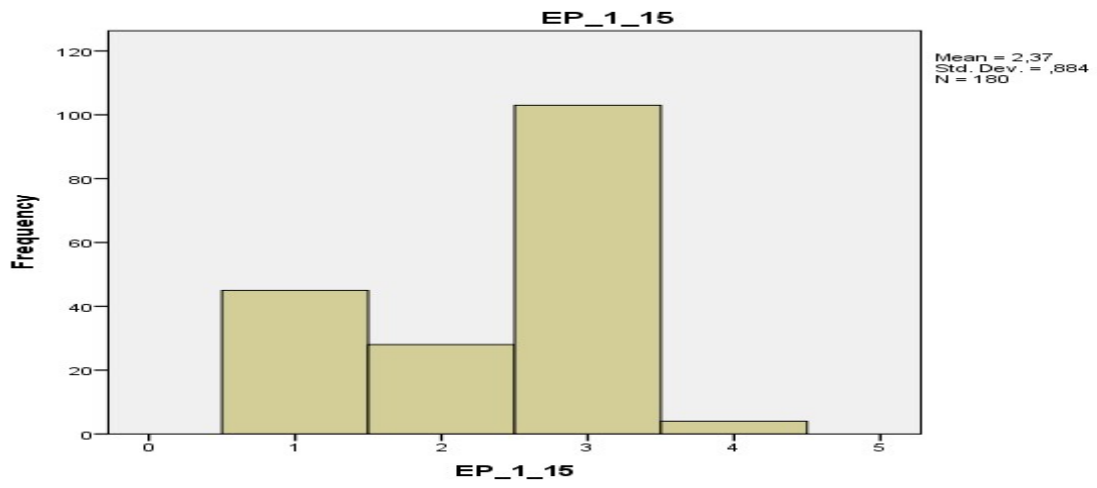

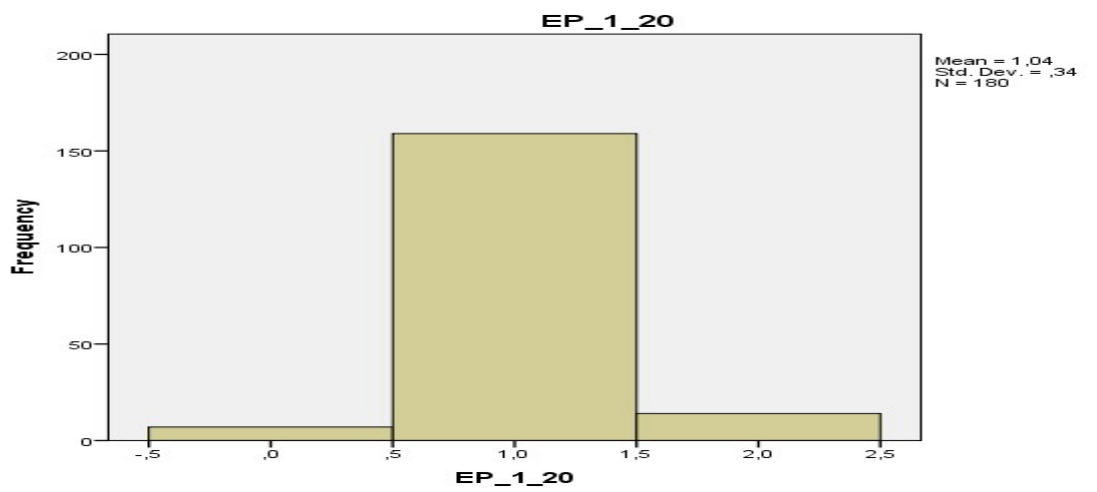
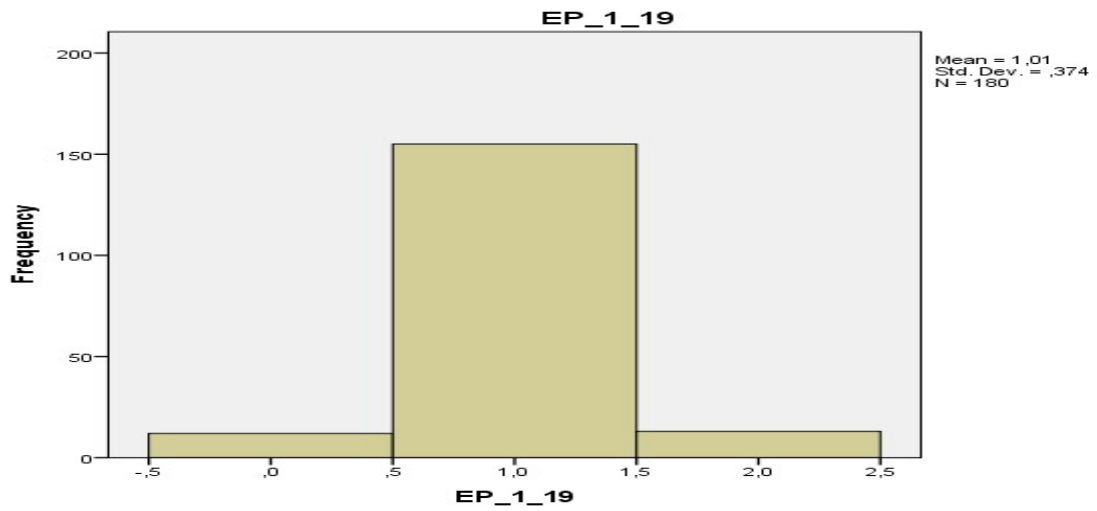
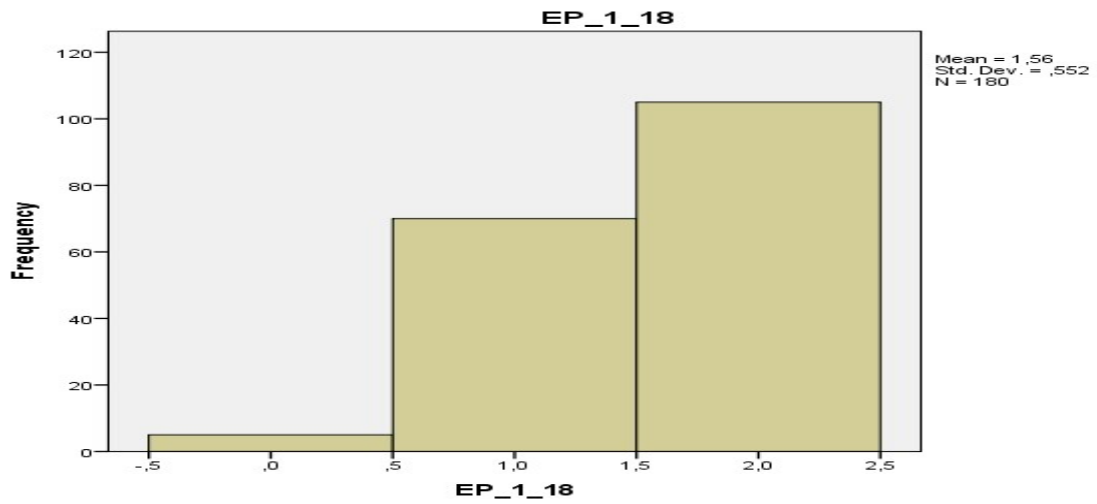

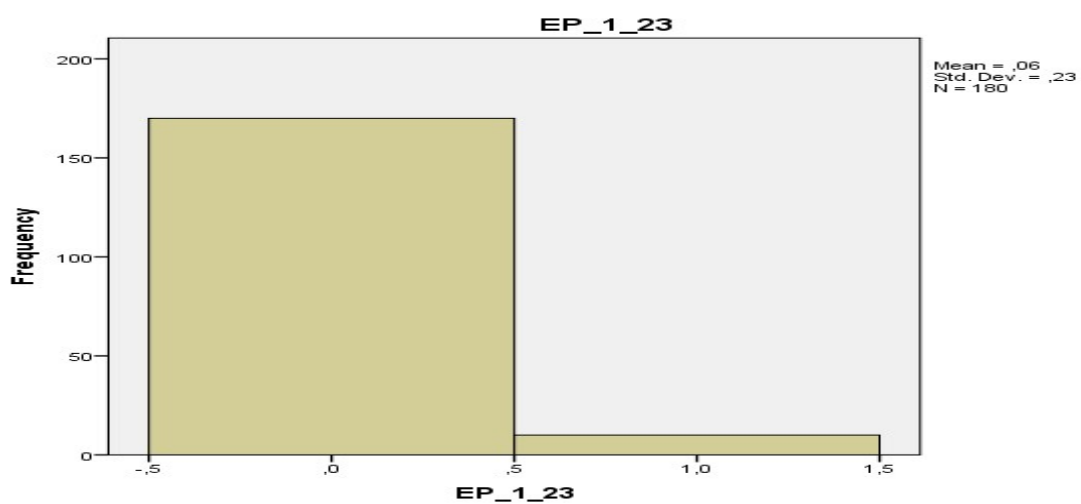
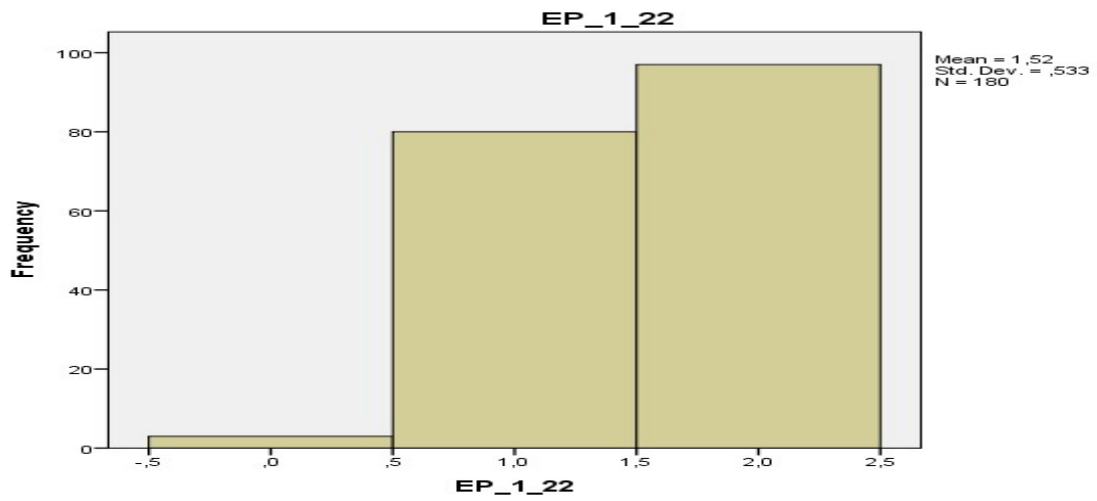
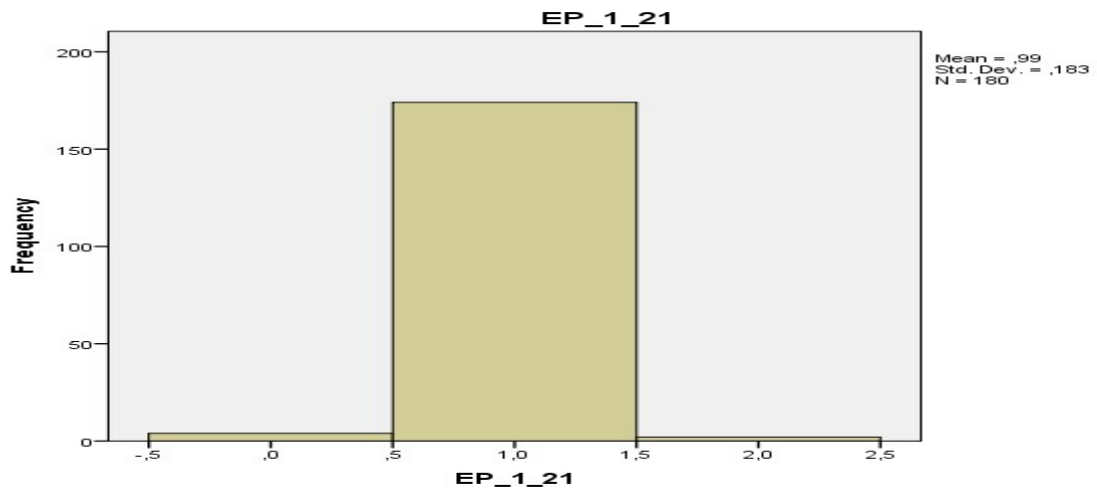

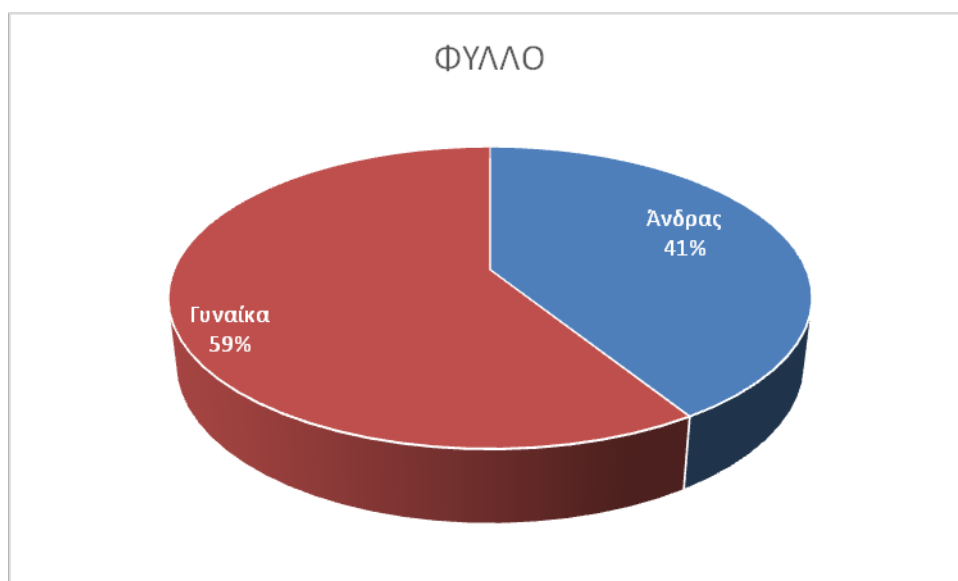

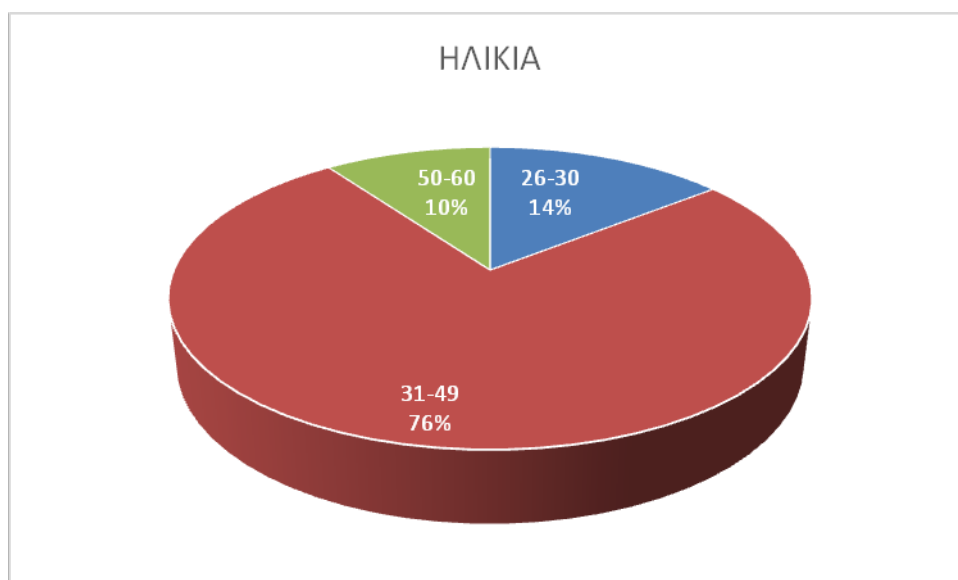

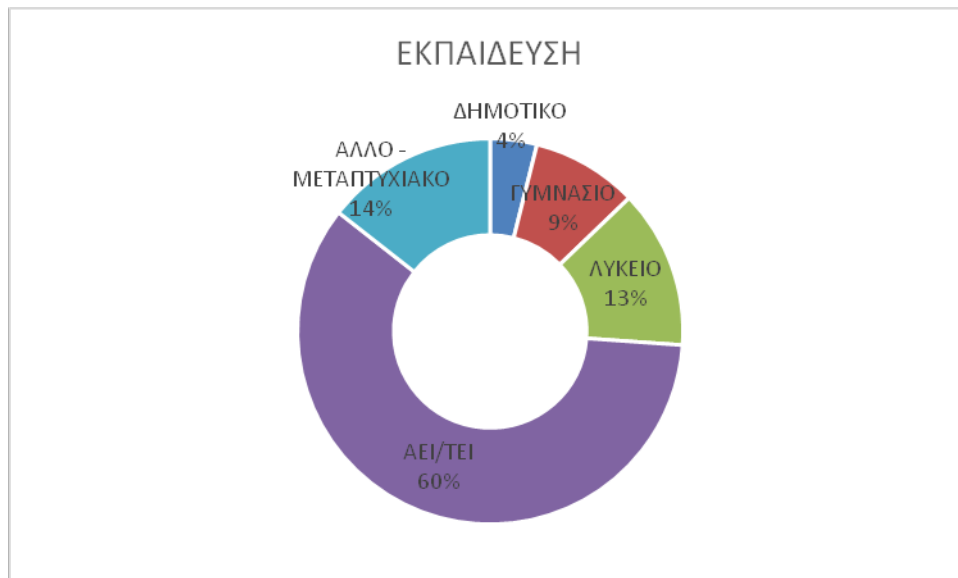
Τα εν λόγω αποτελέσματα αναλύονται διαγραμματικά ως εξής:

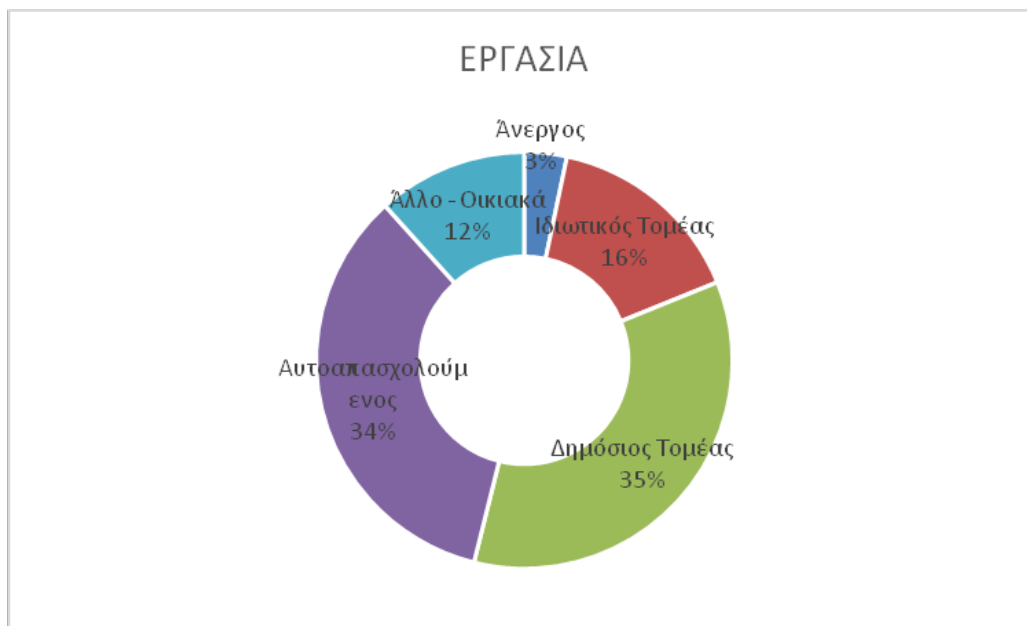
Από τον παραπάνω πίνακα προκύπτει ότι το 59% των κηδεμόνων που μετείχαν στη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου είναι γυναίκες και το 41% άνδρες. Αυτό ίσως δείχνει ότι οι μανάδες ίσως έχουν μεγαλύτερη επιρροή ή ασχολούνται περισσότερο με την εκπαίδευση του παιδιού. Από τα αποτελέσματα (συσχετίσεις), δεν προέκυψε κάποια διαφορά στις απαντήσεις των παιδιών λόγω του φύλου του επιβλέποντος γονέα.

Το 76% των γονέων/κηδεμόνων είναι από 31-49 ετών, 14% από 26-30 ετών και 10% από 50-60 ετών. Ούτε από αυτό το στοιχείο προέκυψε κάποια διαφορά στις απαντήσεις των παιδιών λόγω ηλικίας του γονέα.

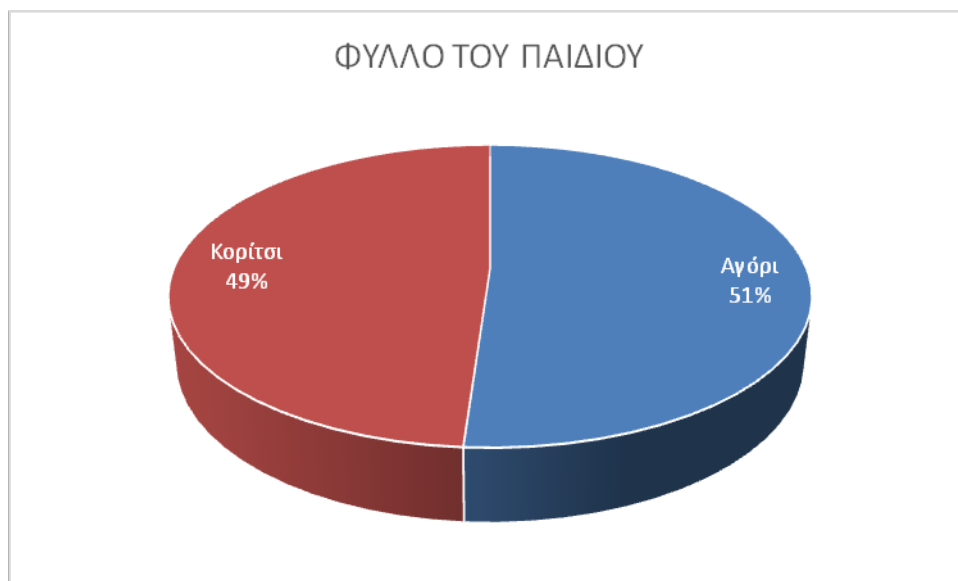

Το 60% των γονέων είναι απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ, το 14% είναι κάτοχοι τουλάχιστον μεταπτυχιακού διπλώματος, 13% είναι απόφοιτοι Λυκείου, 9% απόφοιτοι Γυμνασίου και 4% απόφοιτοι Δημοτικού σχολείου. Ούτε από αυτό το στοιχείο προέκυψε κάποια διαφορά στις απαντήσεις των παιδιών. Ίσως μια μικρή διαφορά στην επιλογή επαγγέλματος (Ερωτ 1-2).

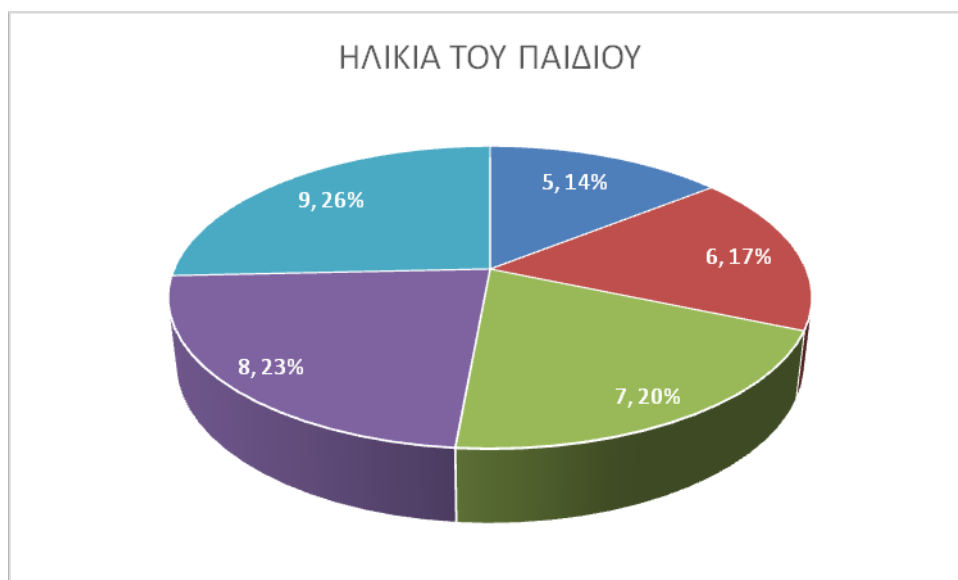

Από τους κηδεμόνες το 35% εργάζεται στον Δημόσιο Τομέα, το 34% είναι Αυτοαπασχολούμενοι, το 16% στον Ιδιωτικό Τομέα, το 12% Οικιακά και το 3% είναι άνεργοι. Ούτε από αυτό το στοιχείο προέκυψε κάποια διαφορά στις απαντήσεις των παιδιών. Ίσως μια

μικρή διαφορά στην επιλογή επαγγέλματος, αφού αρκετά παιδιά θέλουν να ακολουθήσουν το επάγγελμα του γονιού (Ερωτ 1-2).

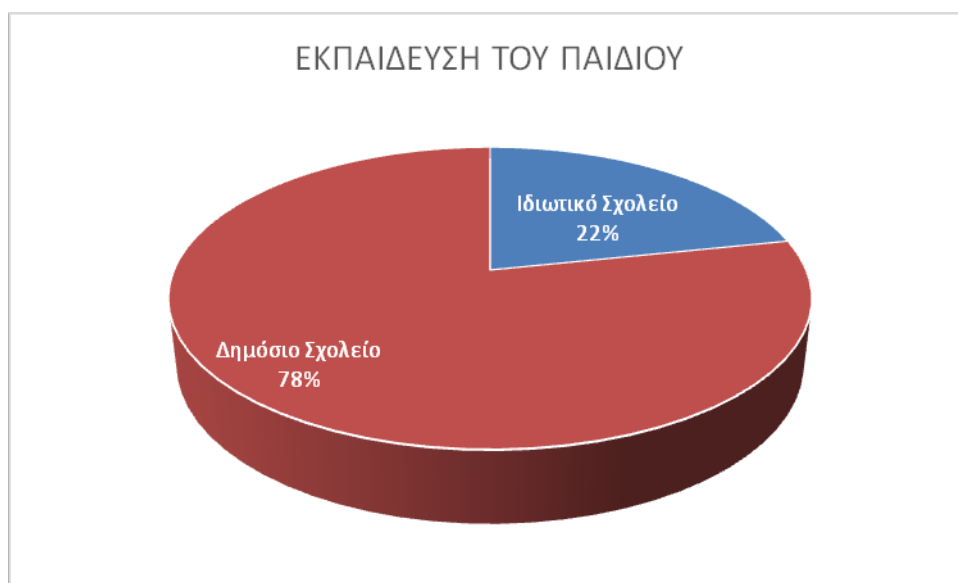

Όσον αφορά τα παιδιά που ρωτήθηκαν, το 51% είναι αγόρια και το 49% κορίτσια. Προσπάθησα γενικότερα να πετύχω όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ισορροπία. Τα κορίτσια συνήθως έδωσαν πιο σωστές απαντήσεις συγκριτικά με τα αγόρια, ενώ και στην ερώτηση για αποταμίευση (8 και 9) ήταν περισσότερες οι θετικές απαντήσεις κοριτσιών.

Όπως προκύπτει και από τον παραπάνω πίνακα, το 26% των παιδιών είναι 9 ετών, το 23% είναι 8 ετών, το 20% 7 ετών, το 17% είναι 6 ετών και το 14% είναι 5 ετών. Προσπάθησα και εδώ να πετύχω όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ισορροπία, καθώς η ηλικία ήταν καθοριστικός παράγοντας, παρουσιάζοντας τεράστιες διαφορές από έτος σε έτος και στην ορθότητα και ωριμότητα

απαντήσεων και κατά πόσο εμπιστεύονται οι γονείς για χρηματικές συναλλαγές (πχ κανένα παιδάκι 5 ετών δεν απάντησε στις ερωτήσεις της τελευταίας σελ πλην του δανείου).

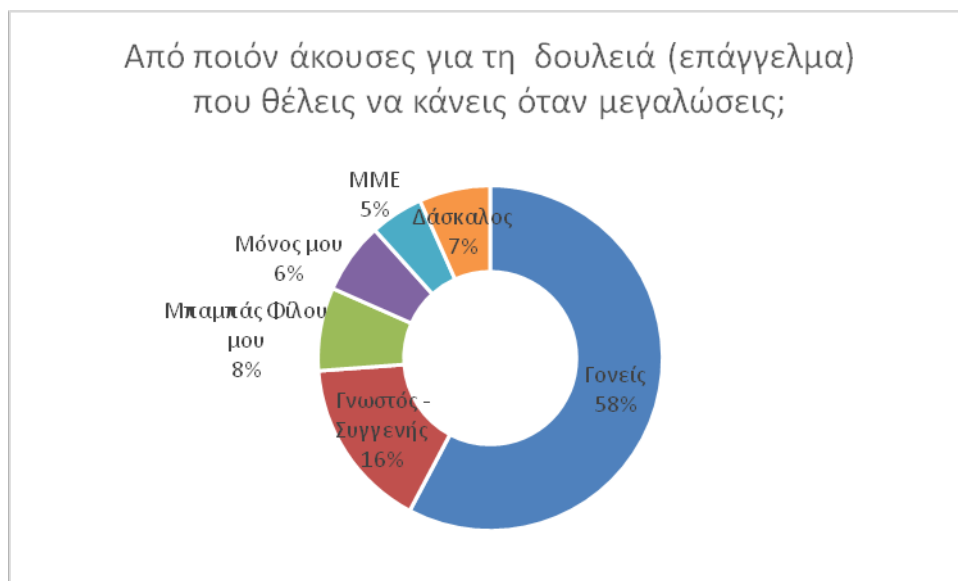

Το 78% των παιδιών φοιτά σε Δημόσια Σχολεία και το 22% σε Ιδιωτικά Σχολεία. Παραδόξως από αυτό το στοιχείο δεν προέκυψε κάποια διαφορά στις απαντήσεις των παιδιών. Προσωπικά περίμενα διαφορά στην αντίληψη παιδιών από ιδιωτικά, αλλά τα αποτελέσματα δε με δικαίωσαν.

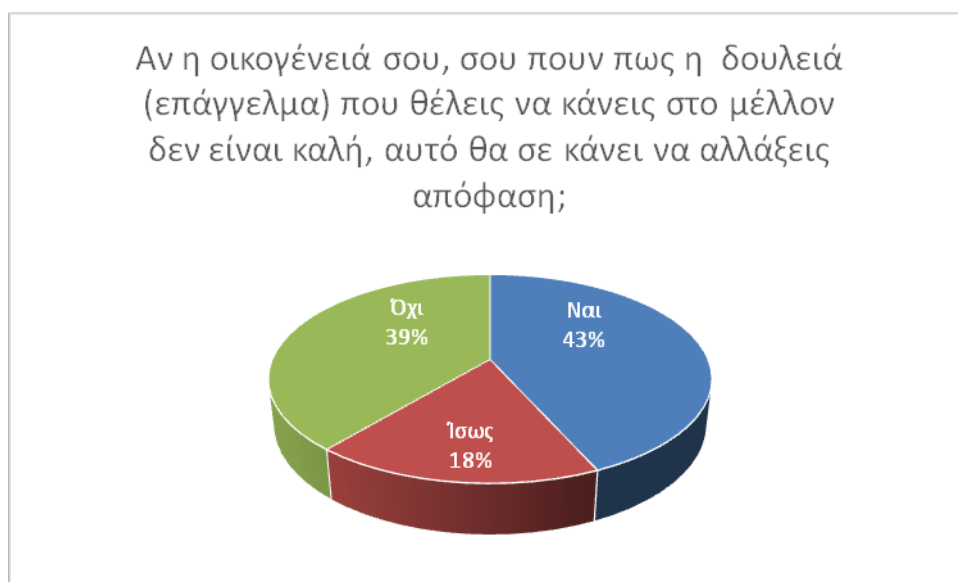

Στο ερώτημα ποιο επάγγελμα θέλουν να κάνουν όταν μεγαλώσουν, 17% δεν απάντησαν, 15% απάντησαν κάτι σχετικό με τον Τομέα Υγείας, 13% θέλουν να γίνουν Εκπαιδευτικοί, 11% Καλλιτεχνικός Τομέας, 11% δήλωσαν Άλλο, 10% Ένστολα

Επαγγέλματα, 9% Αυτοαπασχολούμενοι, 6% Αθλητές, 6% Τομέας Αισθητικής και 2% θέλουν να ακολουθήσουν Πολιτική Καριέρα.

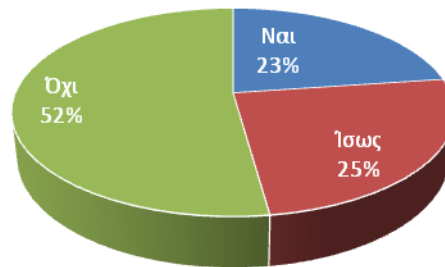

Το 58% των παιδιών άκουσε για το επάγγελμα που επέλεξε από τους γονείς του, το 16% από κάποιον συγγενη ή γνωστό, το 8% από κάποιον φίλο του μπαμπά τους, το 7% από τον Δάσκαλό τους, το 6% το σκέφτηκαν μόνα τους και το 5% επηρρεάστηκαν από τα ΜΜΕ.

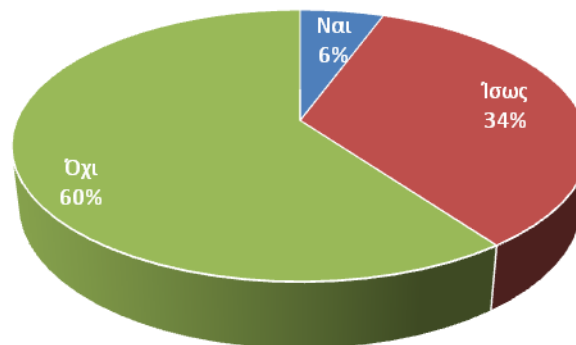
Το 43% των ερωτηθέντων παιδιών θα άλλαζε απόφαση για το επάγγελμα που είχε επιλέξει αν η οικογένειά του δεν το ενέκρινε, το 39% θα έμενε πιστό στην αποφασή του και το 18% απάντησε ότι ίσως να άλλαζε την αποφασή του.

Αν οι φίλοι σου στο σχολείο, σου πουν πως η δουλειά (επάγγελμα) που θέλεις να κάνεις στο μέλλον δεν είναι καλή, αυτό θα σε κάνει να αλλάξεις απόφαση;

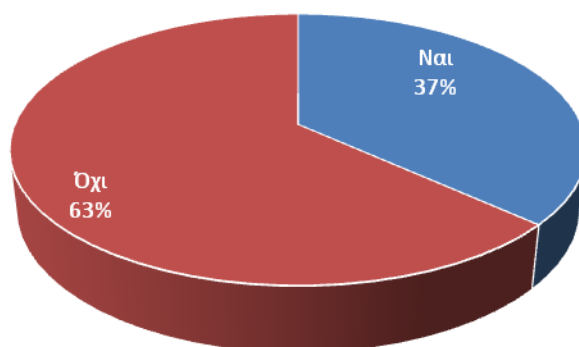
Εάν οι φίλοι τους δεν ενέκριναν το επάγγελμα που είχαν επιλέξει το 52% δήλωσε ότι δεν θα άλλαζε την αποφασή του, το 25% ίσως την άλλαζε και το 23% απάντησε ότι θα άλλαζε επάγγελμα.

Η δουλειά (επάγγελμα) που θέλεις να κάνεις στο μέλλον, θα την κάνεις μόνο για τα χρήματα;

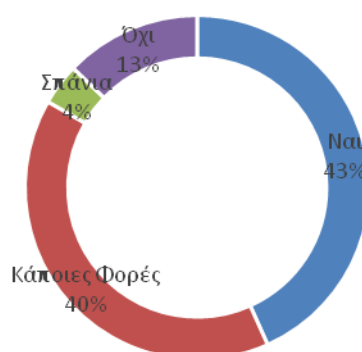
Το 60% των παιδιών απάντησε ότι το μελλοντικό του επάγγελμα δεν θα το κάνει μόνο για τα χρήματα. Το 34% ίσως το κάνει μόνο για τα χρήματα και το 6% απάντησε θετικά στην ερώτηση αυτή.

Οι γονείς σου, σου δίνουν καθημερινά χρήματα για να έχεις μαζί σου στο σχολείο;

63% των παιδιών απάντησε «Όχι» στο ερώτημα: εάν καθημερινά οι γονείς τους τους δίνουν χρήματα για να έχουν μαζί τους στο σχολείο, ενώ μόνο το 37% απάντησε «Ναι».

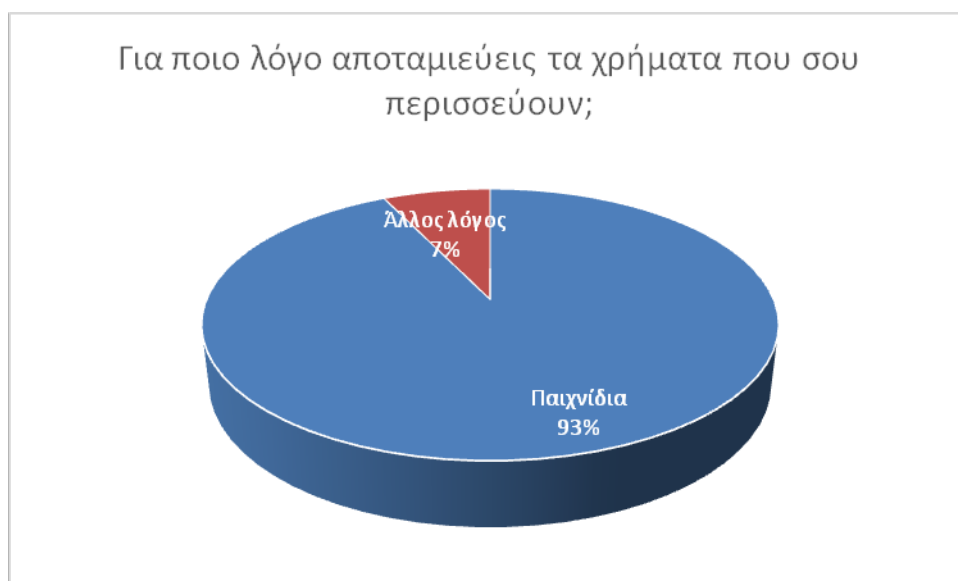
Ο παππούς σου και η γιαγιά σου, σου δίνουν συχνά χρήματα;

Ο παππούς και η γιαγιά δίνουν συχνά χρήματα στο 43% των παιδιών, κάποιες φορές στο 40%, καθόλου στο 13% και σπάνια στο 4%.

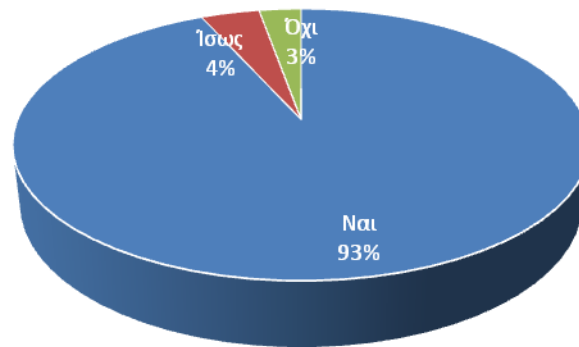

Τα περισσευούμενα χρηματά τους τα αξιοποιούν για παιχνίδια το 53% των παιδιών, για να αγοράσουν παγωτό το 31%, τα αποταμιεύουν το 8%. Το 5% απάντησε ότι τα επιστρέφουν στους γονείς τους ότι και ότι τα κάνουν κάτι άλλο απάντησε το 3% των παιδιών.

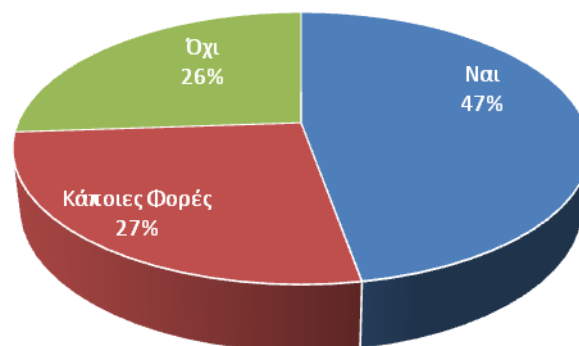
Όσον αφορά τον λόγο αποταμίευσης των περισσευούμενων χρημάτων, το 93% απάντησε για αγορά παιχνιδιών και το 7% είχαν άλλο λόγο.

Αν οι γονείς , για καποιο λόγο, ζητούσαν πίσω τα χρήματα που σου έδωσαν, θα τα επέστρεφες;

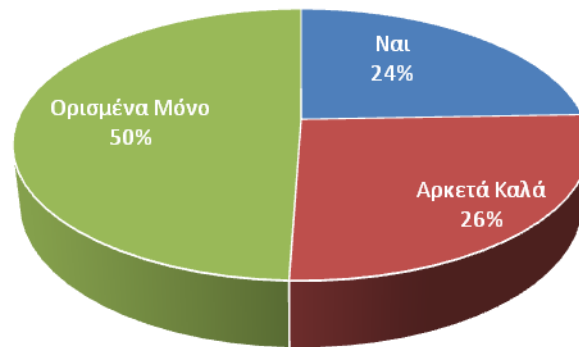
Το 93% των παιδιών θα επέστρεφαν τα χρήματα στους γονείς τους, εάν εκείνοι τους τα ζητούσαν πίσω. Ίσως τα επέστρεφαν απάντησε το 4% και ότι δεν θα τα επέστρεφαν απάντησε το 3%.

Ψωνίζεις μόνος σου στο κυλικείο του σχολείου ή στο περίπτερο;

Από το κυλικείο ή το περίπτερο ψωνίζουν μόνον τους το 47%, κάποιες φορές το 27%, ενώ το 26% απάντησε ότι δεν ψωνίζει μόνον του.

Ξεχωρίζεις τα νομίσματα και τα χαρτονομίσματα σύμφωνα με την αξία τους;

Το 50% απάντησε ότι ορισμένα μόνο νομίσματα και τα χαρτονομίσματα τα ξεχωρίζουν τα σύμφωνα με την αξία τους, το 26% ότι τα καταφέρνουν «Αρκετά Καλά» και το 24% μόνο απάντησε «Ναι».

ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΑΞΙΑ ΈΧΕΙ ΈΝΑ ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑ ΤΩΝ 20 ΕΥΡΩ Ή 10 ΚΕΡΜΑΤΑ ΤΩΝ 2 ΕΥΡΩ;

Στην παραπάνω ερώτηση, το 54% των παιδιών απάντησε «Το χαρτόνομισμα». Το 23% απάντησε ότι έχουν ίδια αξία. «Τα κέρματα» είπαν το 18% των παιδιών και «Δεν γνωρίζω» απάντησε το 5%.

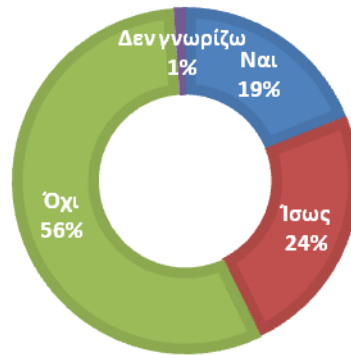

Τα χρήματα προέρχονται από «Εργασία Γονέων» είπε το 50% των παιδιών, ενώ από «Τράπεζα» απάντησαν το 45% και από «Άλλού» το 5%.

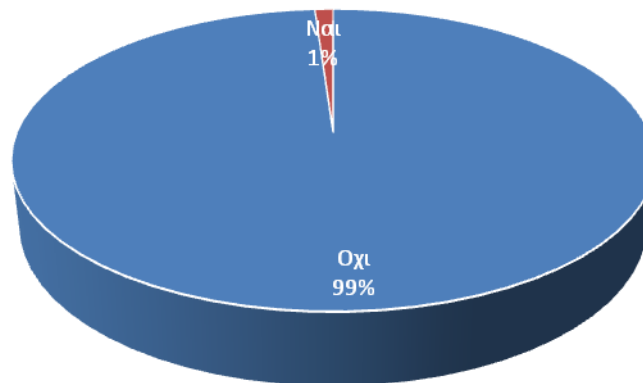
Στην παραπάνω ερώτηση το 50% απάντησε «Όχι», το 25% απάντησε «Ναι», το 16% απάντησε «Ίσως» ενώ το 2% απάντησε «Δεν γνωρίζω».

Η ΚΑΡΤΑ ΑΝΑΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΜΠΑΜΠΑ/ ΤΗΣ ΜΑΜΑΣ ΒΓΆΖΕΙ ΌΣΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΘΈΛΟΥΜΕ;

Το 56% των παιδιών που ερωτήθηκαν απάντησαν σωστά ότι η κάρτα ανάληψης του μπαμπά ή της μαμάς δεν βγάξει όσα χρήματα θέλουμε, «Ίσως» απάντησε το 24%, «Ναι» το 19%, «Δεν γνωρίζω» το 1%.

Ξέρεις τι είναι πληθωρισμός;

Στην ερώτηση αν γνωρίζουν τι είναι πληθωρισμός απάντησε «Όχι» το 99% των παιδών και «Ναι» το 1%.

Γνωρίζει τι είναι ανεργία απάντησε το 58%, «Όχι» δεν γνωρίζει το 39%, ενώ ένα 3% δεν απάντησε καν στην ερώτηση.

Το 86% των παιδιών απάντησε ότι δεν ξέρει τι είναι οικονομική κρίση, μόνο το 7% απάντησε ότι ξέρει, ενώ το ίδιο ποσοστό (7%) δεν απάντησε στην ερώτηση.

Το 88% των παιδιών απάντησε ότι δεν γνωρίζει τι είναι επένδυση, το 8% γνωρίζει, και το 4% δεν απάντησε.

Το 97% απάντησε ότι δεν γνωρίζει τι είναι τόκος/επιτόκιο, το 2% δεν απάντησε και μόλις το 1% απάντησε ότι γνωρίζει.

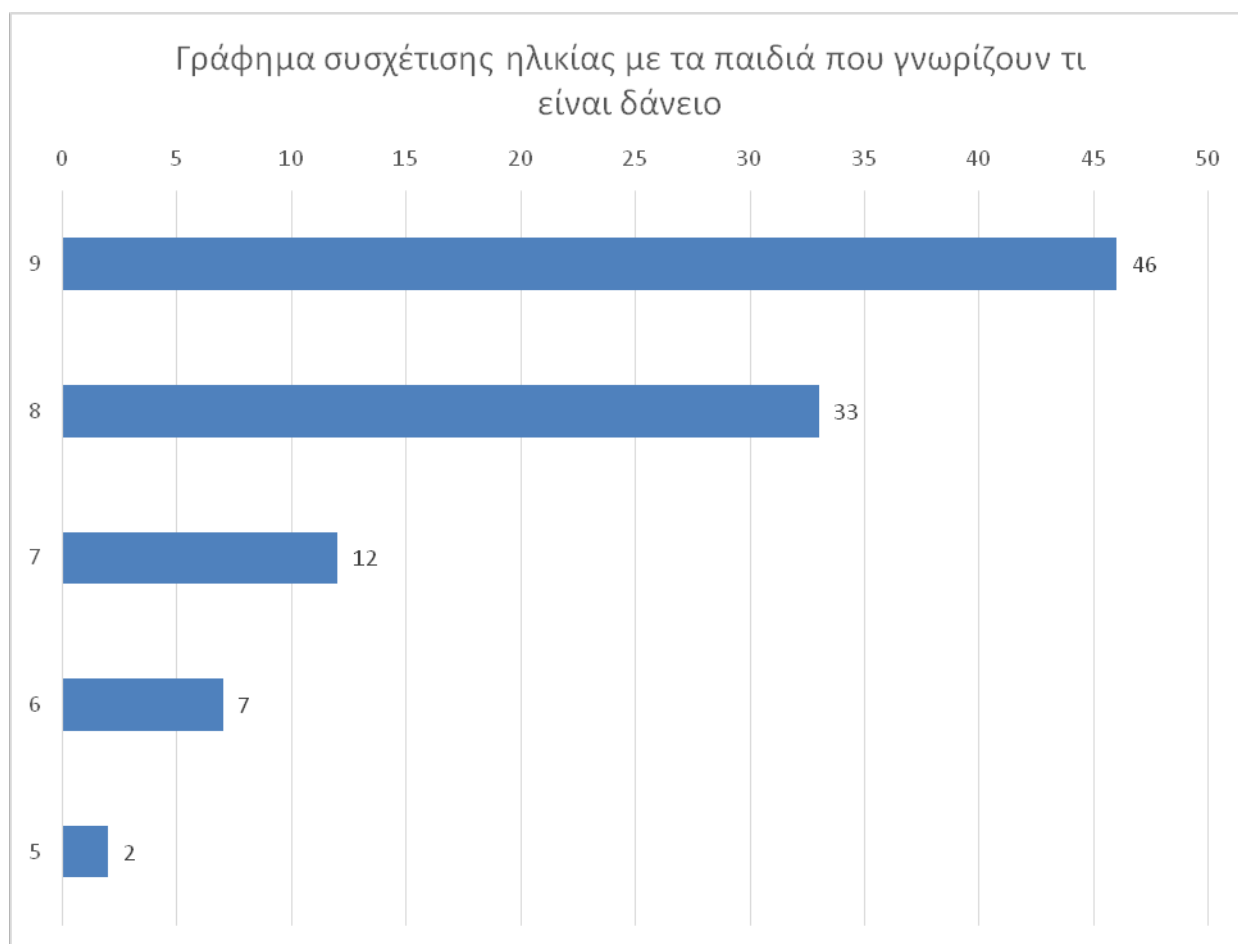

Στην ερώτηση εάν γνωρίζουν τι είναι δάνειο, το 54% απάντησε «Ναι», το 44% απάντησε «Όχι» και το 2% δεν απάντησε.

Στην τελευταία δε ερώτηση (Πες μου περιληπτικά τι είναι για σένα το χρήμα;) ,ελάχιστες ήταν οι απαντήσεις με την έννοια του χρήματος. Οι περισσότερες ήταν του τύπου: κόπος, άλογο, αγορά πραγμάτων, χαρτί μεγάλης αξίας, να βγάζουμε λεφτά να γίνουμε πλούσιοι κλπ.

Ορισμένες **συσχετίσεις** που προέκυψαν από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας ήταν οι εξής:

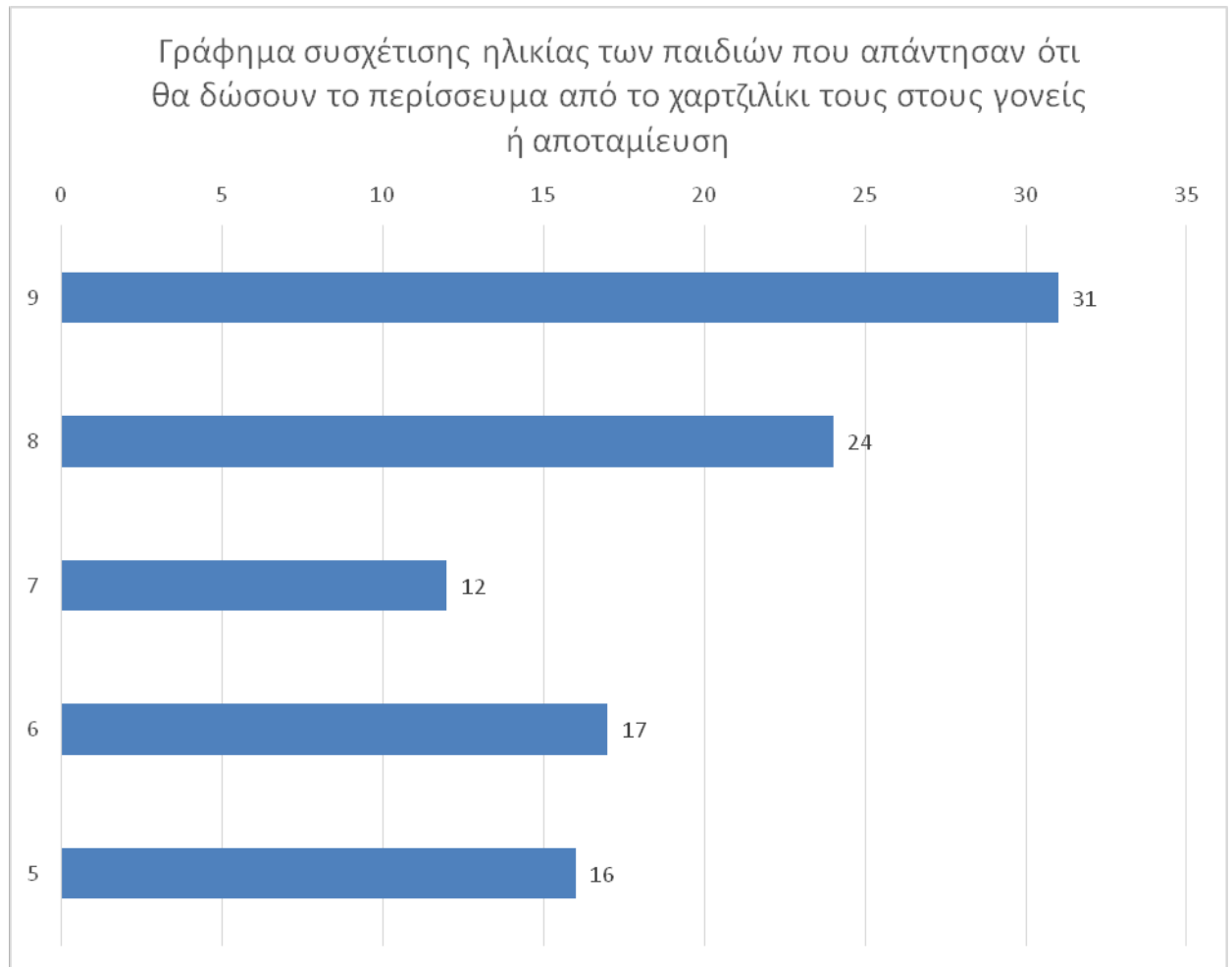
Στην ερώτηση **ξέρεις τι είναι δάνειο** από τα παιδιά που απάντησαν ναι, το 46% ήταν 9 ετών, το 33% ήταν 8 ετών, το 12% 7 ετών, το 7% 6 και μόλις το 2% ήταν 5 ετών.

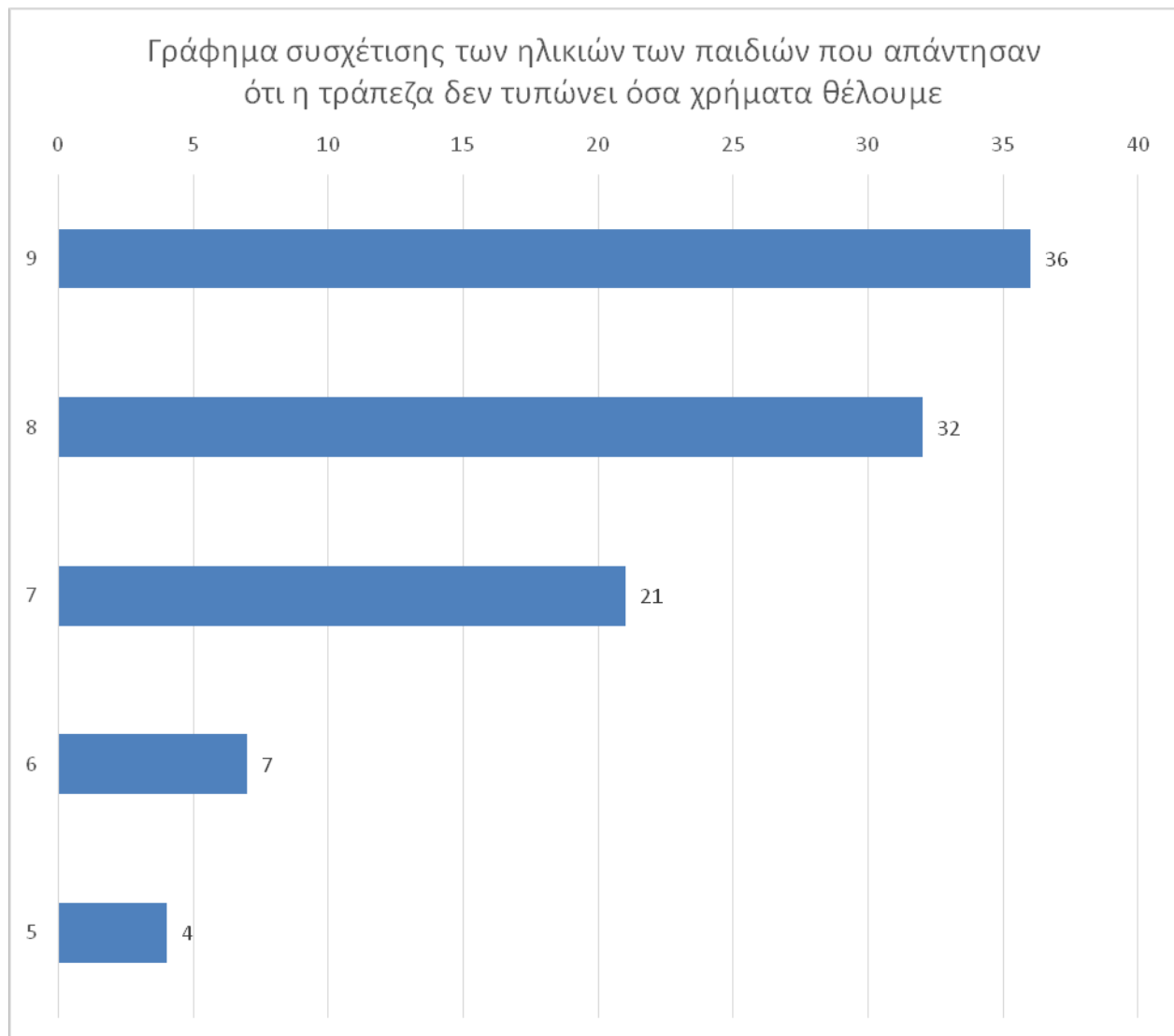
Όσον αφορά το **επάγγελμα**, τα περισσότερα αγόρια (60%) απάντησαν ότι θα ήθελαν να ακολουθήσουν επαγγέλματα ένστολου, Υγείας, Πολιτικοί, Αθλητές και αυτοαπασχολούμενοι. Τα κορίτσια έδειξαν ποσοστό 40% στα επαγγέλματα εκπαιδευτικών, καλλιτεχνικών, αισθητικής.

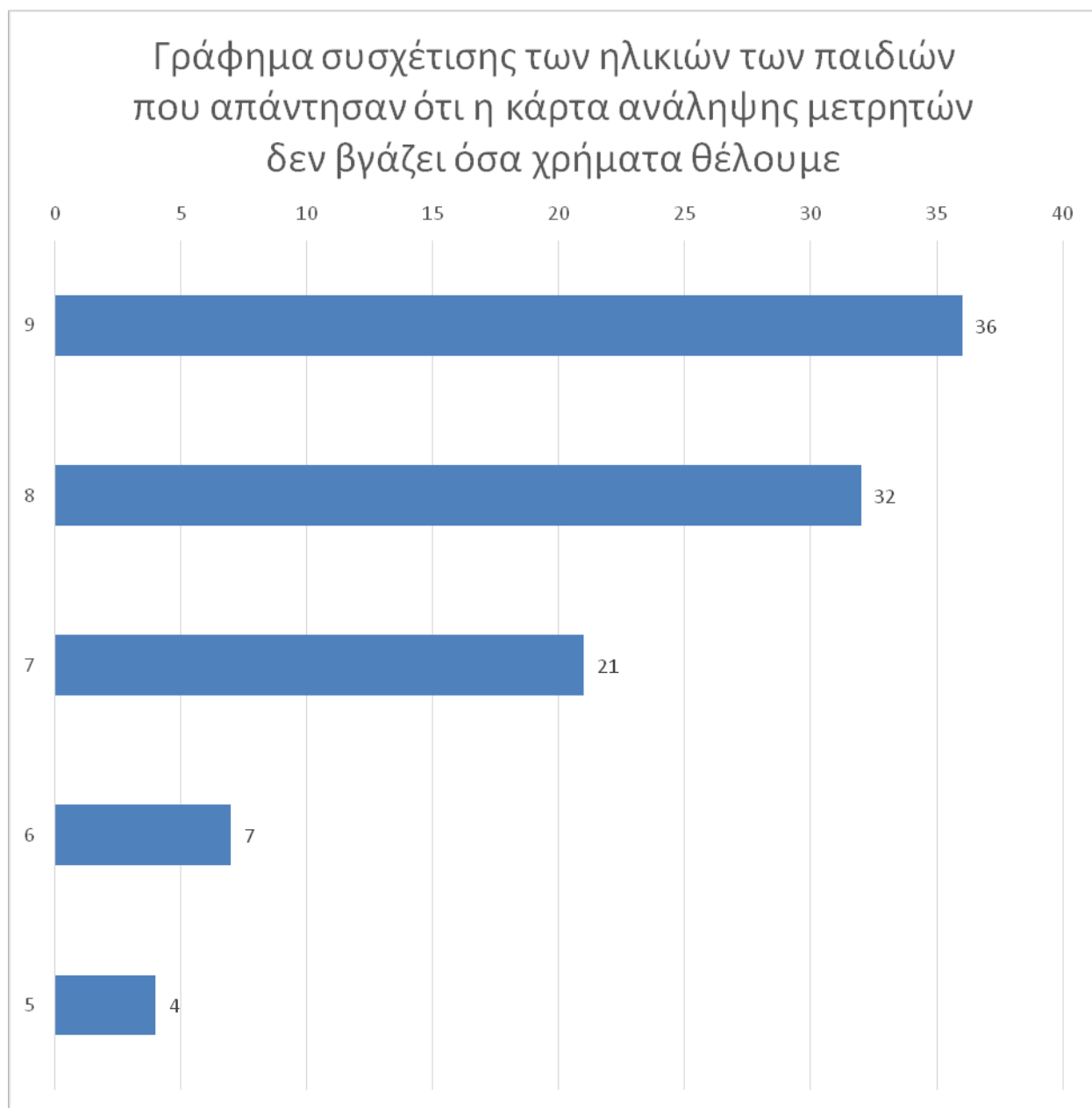
Όσον αφορά την **αξιοποίηση των χρημάτων που τους περισσεύουν από το χαρτζιλίκι τους**, οι μεγαλύτερες ηλικίες απάντησαν ότι θα τα δώσουν στους γονείς ή την αποταμίευση (67%), ενώ οι μικρότερες ηλικίες, δηλαδή από 5 έως 6 ετών σε παιχνίδια, παγωτά ή κάτι άλλο με αντίστοιχα ποσοστά 16% και 17%.

Στην ερώτηση «**Η τράπεζα τυπώνει όσα χρήματα θέλουμε;**» το μεγαλύτερο ποσοστό που απάντησε σωστά με «όχι» ήταν τα παιδιά 9 ετών, με ποσοστό 36%, ενώ τα παιδιά 8 ετών είχαν ποσοστό 32%. Ακολουθούν τα 7 ετών με 21%, τα 6 ετών με 7% και τα 5 ετών με ποσοστό 4%.

Στην ερώτηση «**Η κάρτα ανάληψης του μπαμπά/ της μαμάς βγάζει όσα χρήματα θέλουμε;**» από τα παιδιά που απάντησαν «όχι», περισσότερα ήταν τα παιδιά των μεγαλύτερων ηλικιών και πιο συγκεκριμένα το μεγαλύτερο ποσοστό είχαν τα παιδιά 9 ετών με 41%, ακολουθούν τα παιδιά 8 ετών που είχαν ποσοστό 39% και τέλος τα 7 ετών με 14%, τα 6 ετών με 4% και τα 5 ετών με ποσοστό 2%.

4 Αποτελέσματα από την παρούσα Έρευνα

Στο τέταρτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας πραγματοποιείται μια σύνοψη των βασικότερων συμπερασμάτων που προέκυψαν από την συνολική ερευνητική προσπάθεια και ενασχόληση με το συγκεκριμένο ερευνητικό αντικείμενο. Αυτά που συμπεραίνουμε από την παρούσα έρευνα που έγινε σε δείγμα παιδιών 4-8 ετών, ήταν ότι η έννοια του χρήματος και κατ' επέκταση των αγορών και της οικονομίας, είναι αρκετά σύνθετες και έως ένα βαθμό δυσνόητες έννοιες για παιδιά νηπιακής και προσχολικής ηλικίας. Εντούτοις δώθηκαν αρκετές σωστές και ενδιαφέρουσες απαντήσεις.

Στην ορθότητα και ευστάθεια των απαντήσεων, δε φαίνεται να παίζει καθοριστικό ρόλο η ηλικία του γονέα, το επάγγελμα αυτού, το μέσο οικογενειακό εισόδημα ή εάν το παιδί παρακολουθεί δημόσια ή ιδιωτική εκπαίδευση. Αντίθετα, η ηλικία είναι ένας καθοριστικότερος παράγοντας, παρουσιάζοντας τεράστιες διαφορές από έτος σε έτος στην «οικονομική» αντίληψη των παιδιών. Επίσης, φαίνεται ότι τα κορίτσια ωριμάζουν γρηγορότερα συγκριτικά με τα αγόρια, δίνοντας πιο ορθές απαντήσεις από συνομήλικα αγόρια, ενώ και στην ερώτηση για αποταμίευση (8 και 9) ήταν περισσότερες οι θετικές απαντήσεις κοριτσιών.

5 Συμπεράσματα – Προτάσεις για περαιτέρω Έρευνα

Μέσα από την παρούσα εργασία, επιχείρησα να προσεγγίσω όσο το δυνατόν περισσότερο, τη γνώση και αντίληψη των παιδιών γύρω από την έννοια του χρήματος. Αυτό που σε γενικές γραμμές συμπεράνα, είναι ότι τόσο σε βιβλιογραφικό, όσο και σε ερευνητικό πεδίο, δεν υπάρχουν αρκετές προγενέστερες αναφορές.

Διαπίστωσα επίσης, ότι η έννοια του χρήματος και κατ' επέκταση των αγορών και της οικονομίας, είναι αρκετά σύνθετες και έως ένα βαθμό δυσνόητες έννοιες για παιδιά νηπιακής και προσχολικής ηλικίας. Είναι εν μέρει φυσιολογικό, καθώς αποτελούν έννοιες δυσνόητες για τον περισσότερο κόσμο, πολύ δε περισσότερο για τα παιδιά που ακόμη βρίσκονται σε στάδιο ψυχολογικής και νοητικής ωρίμανσης.

Σε αυτό το σημείο, κρίνω σκόπιμο να αναφερθώ στην «οικονομική διαπαιδαγώγηση» των παιδιών, καθώς και σε κάποιες «τεχνικές» και «πρακτικές», ώστε να επιταχυνθεί η «οικονομική ενηλικίωση και ωριμότητα» των παιδιών. Για αυτό μάλιστα το θέμα, είναι αρκετά και τα άρθρα και δημοσιεύσεις που έχουν γίνει κατά καιρούς από παιδοψυχολόγους.

5.1 Η Στάση και ευθύνη των γονέων για «οικονομική» διαπαιδαγώγηση των παιδιών

Το χρήμα⁶³ είναι γενικότερα ένα μέσο διαβίωσης για όλη την οικογένεια, αφού με αυτό μπορούν και ικανοποιούν τα μέλη της οποιαδήποτε ανάγκη και επιθυμία τους. Αναμφίβολα, έχει καθιερωθεί, σε κοινωνικό επίπεδο, να θεωρείται επιτυχημένος όποιος έχει οικονομική ευχέρεια και συχνά αξιολογείται ανάλογα με το εισόδημά του. Το χρήμα είναι «παρόν» σε κάθε δραστηριότητα της καθημερινής μας ζωής (κάθε είδους συναλλαγής μας) και έτσι κάθε γονιός, αργά ή γρήγορα, θα κληθεί να απαντήσει σε ερωτήματα που θα του τεθούν σχετικά με αυτό από το παιδί. Εδώ υπάρχει μια λεπτή κόκκινη γραμμή μεταξύ του τρόπου που θα το παρουσιάσουμε, ώστε αν είναι δυνατόν να μην υπερτιμήσει, ούτε όμως και να υποτιμήσει την αξία του. Πώς όμως θα πρέπει να γίνει αυτό; Πότε θα πρέπει να ξεκινήσουμε να μιλούμε στα παιδιά για τα χρήματα; Πότε είναι η σωστή ηλικία να του δίνουμε χαρτζιλίκι να το διαχειριστεί μόνο του; Πότε να το στείλουμε μόνο του να ψωνίσει στο περίπτερο; Είναι ώριμο πλέον; Πολλά είναι τα ερωτήματα τέτοιου είδους που απασχολούν τους γονείς.

Και όμως, το παιδί αποκτά εικόνα και επαφή για τα χρήματα από πολύ μικρή ηλικία, έστω και αν αυτό συμβαίνει υποσυνείδητα. Προσέχει τους ενήλικους να αγοράζουν διάφορα αντικείμενα και, προκειμένου να τα αποκτήσουν, δίνουν κάποια «πολύχρωμα περίεργα χαρτάκια». Αργότερα, παίζοντας μιμούμενα αγοροπωλησίες και δημιουργώντας μια ψεύτικες (εικονικές) αγορες. Γενικά, η σχέση του παιδιού με το χρήμα αποτελεί μέρος της διαπαιδαγώγησής του και γίνεται σταδιακά, έστω και αν δε

⁶³ Βλέπε: <http://users.sch.gr/kosmvasile/page006.htm>

γίνεται άμεσα αντιληπτό. Πολλές φορές για παράδειγμα οι γονείς στην Ελλάδα αναρρωτούνται εαν θα πρέπει να μιλήσουν στα παιδιά τους σχετικά με την οικονομική κατάσταση της χώρας και τις συνέπειες που κατ' επέκταση προκαλεί στο οικογενειακό περιβάλλον ή αν θα πρέπει να αποσιωπήσουν αυτό το γεγονός επειδή μπορεί να βλάψει την **ψυχική υγεία του παιδιού** τους. Τίθενται ερωτήματα του τύπου... αν αναρωτηθεί γιατί δεν έχουμε αρκετά χρήματα, τι να πω; πώς μπορώ να ανακοινώσω ότι δε θα πάμε διακοπές ή ότι θα έχει περιορισμένο χαρτζιλίκι; Τι πρέπει και με ποιο τρόπο να του εξηγήσω; Είναι πιο σωστό να πω την αλήθεια ή μήπως πρέπει να ψάξω δικαιολογίες , ώστε να μην επηρεάσω την ψυχολογία και το γόητρο του παιδιού μου;

Είναι πολύ σημαντικό για τους γονείς, να διδάσκουν τα παιδιά τους στον τρόπο που πρέπει να χειρίζονται τα χρήματα τους, πώς να τα διατηρούν και να τα ξοδεύουν προσεκτικά με το σωστό και ορθολογικό τρόπο. Η ορθή διαχείριση του χρήματος μπορεί να είναι για κάποιους εύκολη, αλλά για πολλούς άλλους πρόκειται για μια ιδιαίτερα δύσκολη και περίπλοκη υπόθεση. Η διαδικασία της εκμάθησης του **ορθολογιστικού χειρισμού των χρημάτων**, μπορεί να αρχίζει από πολύ νωρίς στην παιδική ηλικία. Βέβαια, πιο ολοκληρωμένη μάθηση για οικονομικές έννοιες και χειρισμό του ατομικού προϋπολογισμού θα έρθει κυρίως στην εφηβεία, αλλά κρίνεται δόκιμο τα παιδιά να γνωρίσουν από νωρίτερα τις βασικές έστω αρχές τους.

Για ένα νήπιο ή παιδί των πρώτων σχολικών χρόνων, το χρήμα είναι κάτι «μαγικό», που τη μια στιγμή υπάρχει και την άλλη εξαφανίζεται. Δεν κατανοούν απόλυτα από πού προέρχονται τα χρήματα, ούτε τη σημασία της αποταμίευσης. Τα μικρά παιδιά έχουν την τάση να ξοδεύουν , καθώς δε γνωρίζουν την πραγματική

αξία και προέλευση του χρήματος. Πιθανότατα να νομίζουν ότι είναι κάτι που δεν απαιτείται ιδιαίτερος κόπος να αποκτήσουν. Ποιος ο λόγος να αποταμιεύσουν γνωρίζοντας πώς τελικά θα πάρουν αυτό που θέλουν; Οπότε, ίσως δεν πρέπει τα παιδιά να νιώθουν ότι έχουν τα πάντα.

Συνήθως οι γονείς, είναι αρκετά απασχολημένοι με δικές τους ασχολίες και αναλύσεις (ανάμεσα στις οποίες και του οικογενειακού προϋπολογισμού). Έτσι, δε συνηθίζουν να δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο να αναλύσουν την παιδική αντίληψη περί χρήματος όσο θα έπρεπε. Πολλές φορές δε, δε διστάζουν να τα κακομάθουν δίνοντάς τους πράγματα προκειμένου να κάνουν κάτι που τους ζητάνε ή για να είναι συνεπή στις υποχρεώσεις τους. Πώς όμως θα καταλάβει το παιδί ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της ενήλικης ζωής;

Κάποιοι **ενδεδειγμένοι τρόποι** , οι οποίοι έχουν προταθεί κατά καιρούς από παιδαγωγούς και ψυχολόγους, είτε σε άρθρα είτε σε βιβλία, είναι οι παρακάτω:

- Να προσπαθούν οι γονείς (από τα πρώτα σχολικά έτη των 6-7 χρονών) να δίνουν «επίδομα» (χαρτζιλίκι) σε σταθερή βάση. Είναι προτιμότερο από το να του αγοράζουμε ό,τι θέλει και όταν το ζητήσει, καθώς θα μάθει να χειρίζεται μόνο του τον προσωπικό του προϋπολογισμό.
- Αυτό το «επίδομα» θα μπορούσαμε να το χωρίσουμε σε 2 ή περισσότερα μέρη.... Τόσα πχ για να αγοράσει ένα αντικείμενο, τόσα στον κουμπαρά και τα υπόλοιπα δικά του. Τα «δικά του» θα μπορούσε να είναι ένα ποσό αντίστοιχο των αναγκών της ηλικίας του.
- Όταν το παιδί θέλει κάτι ακριβό , θα ήταν πιο διδακτικό να μη του το πάρουμε, αλλά να το αφήσουμε να συγκεντρώσει το ίδιο τα χρήματα για να το αγοράσει. Έτσι, μεταξύ άλλων, θα μάθει και να επιλέγει.... Μια σοκολάτα τώρα ή ένα παιχνίδι τον επόμενο μήνα; Έτσι θα μάθουν επίσης την έννοια της αποταμίευσης.
- Να αφήνουμε τα παιδιά να κάνουν και λάθη. Οι γονείς καλό είναι να τα συμβουλεύουν, αλλά από εκεί και πέρα να τους αφήνουν πρωτοβουλία μετά τα 6-7 ετών, καθώς μέσα από τους λάθος οικονομικούς χειρισμούς θα μάθουν να μην επαναλαμβάνουν τα ίδια σφάλματα.

Πότε όμως είναι η **ιδανική ηλικία να αρχίσει η οικονομική διαπαιδαγώγηση στο σπίτι;**

Η ηλικία των 3-4 ετών θεωρείται από τους παιδαγωγούς και παιδοψυχολόγους ως η ιδανική για να γίνει το πρώτο μάθημα οικονομίας. Τότε οι γονείς, δύναται να του εξηγήσουν όσο πιο απλά γίνεται, πως στο σπίτι υπάρχει ένα «αποθεματικό χρημάτων», που κάθε φορά που αγοράζουμε κάτι λιγοστεύει, μέχρι που και κάποια στιγμή πιθανόν να τελειώσει αν δεν είμαστε συνετοί και προσεκτικοί. Θα μπορούσαμε επίσης σε αυτή την ηλικία, να του εξηγήσουμε ότι **για να έχουμε χρήματα θα πρέπει να δουλεύουμε.** Θα πρέπει δηλαδή να διδάξουμε την προέλευση του οικογενειακού εισοδήματος (αυτό που στις ΗΠΑ λένε «τα λεφτά δεν φυτρώνουν στα δέντρα»). Αυτό βέβαια, όπως συμπέρανα και στο Ερωτηματολόγιο που έδωσα, το γνωρίζουν πλέον τα περισσότερα παιδιά από πολύ μικρή ηλικία. Εντούτοις, κάθε φορά που ζητά κάτι ακριβό, θα μπορούσαν οι γονείς να εξηγήσουν πόσες ώρες απαιτείται να λείπουν στη δουλειά, ώστε να συγκεντρώσουν τα χρήματα που χρειάζονται για την αγορά που αυτή.

Η ηλικία των 4-5 ετών, θεωρείται η ιδανική ώστε να κατανοήσει την ιδέα της «ανταλλαγής»... Να μάθει δηλαδή ότι για να αποκτήσει ό,τι θέλει, θα πρέπει να δώσει κάτι άλλο. Αυτό θα μπορούσε να γίνει και μέσα από το παιχνίδι μιας «εικονικής αγοράς», όπου θα μιμούνται τους πελάτες και τον πωλητή. Με ερωτήσεις όπως «πόσο κοστίζει αυτό;», «έχω ρέστα;», «φτάνουν τα χρήματα να αγοράσω το άλλο;», «δυστυχώς, δεν έχω αρκετά για να το αγοράσω»... το παιδί θα μάθει σταδιακά να εξοικειώνεται με έννοιες της αγοράς, ακόμα και αν ηλικιακά είναι νωρίς ώστε να έχει ξεκάθαρη αντίληψη αναφορικά με τα ποσά και τους αριθμούς.

Όταν το παιδί μεγαλώσει λίγο ακόμα (**5-6 ετών**) και **αρχίζει να μαθαίνει τους αριθμούς και να ξεχωρίζει τα μεγέθη,** θα

μπορούσε αυτό το παιχνίδι να μεταφερθεί στην πραγματικότητα. Οι παιδοψυχολόγοι, προτρέπουν τους γονείς να δίνουν ελευθερία στα παιδιά να πληρώσουν μόνα τους για τη σοκολάτα ή το κουλούρι που αγόρασαν, προτρέποντάς τα ταυτόχρονα να δουν το ποσό της συναλλαγής, να ρωτήσουν για τυχόν ρέστα και να πάρουν το απόκομμα της απόδειξης. Επίσης, θα μπορούσαν επιστρέφοντας από το supermarket, να τακτοποιήσουν μαζί ό,τι αγорάσανε, να δούνε πόσο κοστίσανε και πόσο καιρό θα μπορούσαν να περάσουν με αυτά τα ψώνια. Με αυτούς τους απλούς τρόπους, θα αρχίσει σταδιακά να αντιλαμβάνεται κι άλλες πολύ σημαντικές έννοιες, όπως την «πρόβλεψη» των αναγκών στο σπίτι, το σχεδιασμό, τον προγραμματισμό, την αποταμίευση... ακόμη και την «επένδυση» χρημάτων. Από αυτή την ηλικία θα μπορούσαμε **να το μυήσουμε στην έννοια της αποταμίευσης!** Χαρίζοντάς του ένα κουμπαρά και εξηγώντας του ότι βάζοντας μέρος από τα χρήματα που του δίνουν οι γιαγιάδες, οι γονείς, οι θείοι...θα μπορεί πολύ σύντομα να αγοράσει από μόνο του κάτι που πραγματικά θέλει πολύ!

Σε αυτή την ηλικία (6 ετών), είναι επίσης αρκετά ώριμο, ώστε να καταλάβει ότι **οι πιστωτικές κάρτες δεν είναι παιχνίδι**. Μπορεί να είναι όμορφες, πλαστικές, χρωματιστές και να έχουν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν ένα σωρό αγορές, αλλά δεν παύουν να είναι χρήματα που τελειώνουν από τον οικογενειακό προϋπολογισμό. Οι γονείς, θα μπορούσαν κάθε φορά που το παιδί τους βλέπει να τις χρησιμοποιούν, να του εξηγήσουν τον ακριβή τρόπο λειτουργίας των καρτών, εξηγώντας του ότι είναι απαραίτητο να εξοφλήσουν αυτή την αγορά το συντομότερο δυνατό.

Στην ηλικία των 6-7 ετών τέλος, θα πρέπει να μάθει ότι **άλλο είναι οι επιθυμίες κι άλλο οι ανάγκες**. Έχει ήδη καταλάβει ότι είναι μη εφικτό να αγοράζουμε όλα όσα θέλουμε. Οπότε θα πρέπει να γίνεται μια ορθή ιεράρχηση αναγκών...στην οποία το παιχνιδάκι που ζητά απεγνωσμένα δεν είναι τόσο σημαντικό όσο η ανάγκη για τροφή, στέγη, ένδυση και ιατρική φροντίδα. Επίσης, ό,τι βλέπουμε στις διαφημίσεις δεν είναι απαραίτητο και να τα αποκτήσουμε.

Ανακεφαλαιώνοντας, η ικανότητα διαχείρισης των χρημάτων αναπτύσσεται σταδιακά και με κατάλληλο τρόπο από τη βρεφική ακόμη ηλικία. Κατακτάται αποκλειστικά και μόνο μέσα από τις εμπειρίες που θα ζήσει το άτομο μεγαλώνοντας, ώστε να μάθει έτσι να κάνει επιλογές και υποχωρήσεις, να περιμένει ώστε να έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει κάτι, να τιθασει τις επιθυμίες του, να προσαρμόζεται και κυρίως να θέτει «μακροπρόθεσμους» στόχους. Ακόμα κι αν υπάρχει η δυνατότητα εκ μέρους των γονέων να προσφέρουν στα παιδιά τους ό,τι ζητήσουν, το πιο ωφέλιμο θα ήταν να μη το κάνουν, καθώς κάτι τέτοιο θα συνέβαλε στην εξασθένιση της επιθυμίας τους, με άμεσο αντίκτυπο να παύσουν να θέτουν μακροπρόθεσμους στόχους και να «οργανώνονται» ώστε να τους πετύχουν.

5.2 Η «οικονομική» διαπαιδαγώγηση των παιδιών μέσα από το σχολείο

Εκτιμώ, ότι θα ήταν αρκετά ωφέλιμο και χρήσιμο, η οικονομική διαπαιδαγώγηση των παιδιών να ξεκινούσε από τα πρώτα σχολικά χρόνια του δημοτικού σχολείου. Τα θέματα που τίθενται εδώ, είναι ότι (ειδικά σε αυτές τις ηλικίες) παρατηρείται αρκετά υψηλή διακύμανση μεταξύ των μαθητών, τόσο αναφορικά με την αντίληψη, όσο και με την ευκολία απορρόφησης πληροφοριών. Παρ' όλα αυτά, μια τέτοια δράση θα ήταν εφικτή, αρκεί ένας εκπαιδευτικός να μπορεί να επιλέξει προσεκτικά τις δραστηριότητες εκείνες που θα εξιτάρουν τη φαντασία των μαθητών, το δημιουργικό του και θα κεντρίσουν το ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμό αυτών⁶⁴.

Η δράση εκπαίδευσης για το χρήμα και την αξία του, θα μπορούσε να προσφέρει τεράστια ευκαιρία για τα παιδιά να καλλιεργήσουν τις οικονομικές τους δεξιότητες, να βοηθώντας κατ' αυτό τον τρόπο τους μαθητές να ανακαλύψουν από πολύ νωρίς την οικονομική τους ταυτότητα και παράλληλα τους εκπαιδευτές να δημιουργήσουν το κατάλληλο περιβάλλον εκπαίδευσης⁶⁵. Σε αρκετά σχολεία της Αυστραλίας και των Σκανδιναβικών χωρών, τα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα, έχουν σχεδιαστεί έτσι ώστε να παρακινούν τις δράσεις μεταξύ μαθητών με διαφορετικό οικονομικό υπόβαθρο, με τέτοιους συναισθηματικούς και

⁶⁴ Βλέπε: Giavrimis, P., & Papanis, E. (2009). Greek teachers' perceptions about "efficient" and "non-efficient" students development of an attribution questionnaire for teachers in the north Aegean region. *The Journal of International Social Research*, 2, 191–199.

⁶⁵ Βλέπε: Greenberg, M. T., Weissberg, R. P., O'Brien, M. U., Zins, J. E., Fredericks, L., Resnik, H., & Elias, M.J. (2003). Enhancing school-based prevention and youth development through coordinated social, emotional and academic learning. *American Psychologist*, 58, 466–474

κοινωνικούς τρόπους, ώστε να προκύψουν υγιείς, υπεύθυνες και με σεβασμό συμπεριφορές. Ένα αντίστοιχο πρόγραμμα, επιχειρεί να εντάξει το Ελληνικό Παιδαγωγικό Ινστιτούτο στη νηπιακή, την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της χώρας, το «διαθεματικό οικονομικό πρόγραμμα σπουδών». Αυτό, κρίθηκε αναγκαίο να εφαρμοστεί, κατόπιν συστάσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης, αλλά και λόγω της γενικότερης επικρατούσας φιλοσοφίας στην Ευρώπη περί οικονομικής εκπαίδευσης των παιδιών⁶⁶. Οι μαθητές που θα εφαρμοστεί το πρόγραμμα, αναμένεται όχι απλά να αποκτήσουν μια τυπική εκπαίδευση, αλλά κυρίως να αναπτύξουν τα συναισθηματικά και γνωστικά εκείνα χαρακτηριστικά, που θα τους επιτρέψουν να προσαρμοστούν στα σύγχρονα κοινωνικο-οικονομικά περιβάλλοντα. Έτσι, θα επιτευχθεί η ομαλή ένταξή τους στις σύγχρονες κοινωνίες⁶⁷.

Οι στόχοι της διαθεματικής οικονομικής εκπαίδευσης είναι⁶⁸:

- Να ενθαρρύνουν την κατάλληλη εκπαίδευση των παιδιών, που θα επικεντρώνονται στις εμπειρίες τους ζωής,
- Να προωθήσουν μια ενεργητική και τη βιωματική οικονομική διαπαιδαγώγηση,
- Να επικεντρωθούν από πολύ νωρίς στον επαγγελματικό προσανατολισμό των παιδιών.

⁶⁶ Βλέπε: Triliva, S., & Poulou, P. (2006). Greek teachers' understandings and constructions of what constitutes social and emotional learning. *School Psychology International*, 27, 315–338.

⁶⁷ Βλέπε: Ματσάγκουρας, Ι. & Βούλγαρης, Σ. (2006). Το ψυχολογικό κλίμα σχολικής τάξης στα ελληνικά δημοτικά σχολεία. Στον Α. Τριλιάνο (Ed.), *Αναγνώριση: προς τιμήν του Καθηγητή Τ. Γ. Εξαρχάκου* (σελ. 315-343). Αθήνα: Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

⁶⁸ Βλέπε: Koutrouba, K., Antonopoulou, E., Tsitsas, G., & Zenakou, E. (2009). An investigation of Greek teachers' views on parental involvement in education. *School Psychology International*, 30, 311–328.

➤ Να αναπτύξουν αρχικά άπλες και εν συνεχεία πιο σύνθετες οικονομικές έννοιες, οι οποίες να ενταχθούν στη διδακτέα ύλη.

Γενικά, είναι μια δράση που ακόμη βρίσκεται σε αρχικό στάδιο. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, οι οικονομική διαπαιδαγώγηση, ειδικά τη σύγχρονη εποχή, είναι επιβεβλημένη και θα πρέπει να προωθηθεί μέσω της εκπαίδευσης στα σχολεία.

6 Επίλογος-Συμπεράσματα

Η έννοια του χρήματος και κατ' επέκταση των αγορών και της οικονομίας είναι και περιλαμβάνουν αρκετά σύνθετες έννοιες. Είναι έννοιες αρκετά δυσνόητες για τον περισσότερο κόσμο, πολύ δε περισσότερο για τα παιδιά που ακόμη βρίσκονται σε στάδιο ψυχολογικής και νοητικής ωρίμανσης.

Μέσα από την παρούσα εργασία, επιχείρησα να αναδείξω κάποιες από τις πτυχές και τους προβληματισμούς του θέματος. Η «οικονομική διαπαιδαγώγηση» των παιδιών είναι ένα σημαντικό και ιδιαίτερα επίκαιρο θέμα. Θέλει ιδιαίτερη προσοχή, ειδικά σήμερα όπου οι ταχύτητες και οι ρυθμοί είναι ιδιαίτερα υψηλοί, καθώς και οι αλλαγές που συντελούνται σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο αγορών είναι ραγδαίες.

7 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

7.1 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ)

- Παπαστάμου Σ. (2011) "Ψυχολογιοποίηση: Επιπτώσεις των ψυχολογικών ερμηνειών στα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής", εκδόσεις ΠΕΔΙΟ.
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. 1999, *Συμβουλευτική Προσανατολισμός, Συμβουλευτική και Συμβουλευτική Ψυχολογία*, Αθήνα, Γρηγόρη.
- ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΙΖΟΥ, Μ. 1999, *Συμβουλευτική Ψυχολογία*, 4η έκδοση, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Αλεξιάς Γ., 2006. «Κοινωνιολογία του σώματος», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Γιωτάκος Ο, 2010 «Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία». Ψυχιατρική, Άρθρο
- Κορωναίου Α., 2002, « Εκπαιδύοντες εκτός σχολείου», Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα
- Κρότι, Ε., Μάνι, Α. ,2003, « Πώς να ερμηνεύουμε τα παιδικά σχέδια», Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, Μετάφραση: Γεωργιάδου Ε.
- Μαντόγλου, Α., 1995, « Κοινωνικές Αναπαραστάσεις», Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα
- Μαντόγλου, Α., 2005, « Μνήμες. Ατομικές, Συλλογικές, Ιστορικές», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Μαντόγλου, Α. & Κατερέλος Ι.,2010, « Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις». Στο Στ. Παπαστάμου και συνεργάτες, Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία, τόμος Γ, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα
- Μαντόγλου, Α. ,2010α, « Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης», Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα
- Martin Hughes, 2002, « Τα παιδιά και η έννοια των αριθμών», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, Μετάφραση: Ματούλα Σταφυλίδου, Επιμέλεια: Στέλλα Βοσνιάδου
- Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), Αναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Π.Λ. Ρούσσοσ (επιμ.), Γνωστική Ψυχολογία. Ανώτερες Γνωστικές Διεργασίες
- Ουάντσγουερθ, Μ. Γ. (2001). Η θεωρία του Ζαν Πιαζέ για τη Γνωστική και τη Συναισθηματική Ανάπτυξη. Τα θεμέλια του κονστρουκτιβισμού. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Beilin, Η. (1997). Η διαρκής συμβολή του Piaget στην αναπτυξιακή ψυχολογία. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), Αναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Πανοπούλου-Μαράτου, Ο. (1998). Παιδί, Επιστήμη και Ψυχανάλυση. Οι διαδρομές του Jean Piaget . Αθήνα:Καστανιώτης
- **Λεονάρ ντε Βρις** (μετάφραση: **Μιράντα Μυράτ**, εικονογράφηση: **Γιοστ Βαν ντε Γουστάν**) **Το δεύτερο βιβλίο των πειραμάτων (Εκδόσεις Καστανιώτη, 2004)**
- Cole, M., Cole, S. R. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών. Γνωστική και Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία* (τ. Β'). Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δάρδανος.
- Αλεξιάκης Α. Χ. (2003), Χρηματιστήριο - το παιχνίδι της λογικής και της παρόρμησης, Εκδόσεις: Κριτική
- Σπύρου, Σ. (2009), Συμπεριφορική Χρηματοοικονομική. Αθήνα : Μπένου

- Ματσάγκουρας, Ι. & Βούλγαρης, Σ. (2006). Το ψυχολογικό κλίμα σχολικής τάξης στα ελληνικά δημοτικά σχολεία. Στον Α. Τριλιάνο (Ed.), Αναγνώριση: προς τιμήν του Καθηγητή Τ. Γ. Εξαρχάκου (σελ. 315-343). Αθήνα: Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Η ψυχολογία της ύπαρξης, Α. Maslow, εκδόσεις Δίοδος, Αθήνα 1995
- Εξελιγκτική Ψυχολογία (Α' τόμος) (Παρασκευόπουλος Ν. Ιωάννης)
- Hughes M., (2002), 'Τα παιδιά και η έννοια των αριθμών', Gutenberg, Αθήνα

7.2 ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ)

- Kumkale, G. T. & Albarracín, D. (2004) "The Sleeper Effect in Persuasion: A Meta-Analytic Review", *Psychological Bulletin*, Vol. 130(1), pp: 143-172.
- Moscovici S. (1979) "Psychologie des minorités actives", University Press of France.
- Social Pressures in Informal Groups: A Study of Human Factors in Housing, Leon Festinger και Stanley Schachter (1950)
- When Prophecy Fails, Leon Festinger, Stanley Schachter και Henry Riecken (1956)
- A Theory of Cognitive Dissonance (1957)
- Deterrents and Reinforcement: The Psychology of Insufficient Reward (1962)
- The human legacy (1983) Piaget, J. (1979). *The child's conception of the world*. New York: Harcourt Brace
- Piaget, J. & Inhelder, B. (1956). *The child's conception of space*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Piaget, J. (1930). *The child's conception of physical causality*. New York: Harcourt Brace. Neale S. Godfrey, πρόεδρος και ιδρυτής του Children's Financial Network στο Chester, NJ.
- Barberis, N.C., and Thaler, R. H. (2003). A Survey of Behavioral Finance. In: Constantinides, G. M. and Harris, M. and Stulz, R. M. (eds). *Handbook of the Economics of Finance: Volume 1B, Financial Markets and Asset Pricing*. Elsevier North Holland, Chapter 18, pp. 1053
- Ricciardi, V. and Simon, H. (2000), "What is Behavioral Finance?", *Business Education and Technology Journal*.
- Hirshleifer, D. and Teoh, S.H. (2003), "Herd Behavior and Cascading in Capital Markets: A Review and Synthesis", *European Financial Management*, vol.9:1, pp.25-66.
- Giavrimis, P., & Papanis, E. (2009). Greek teachers' perceptions about "efficient" and "non-efficient" students development of an attribution questionnaire for teachers in the north Aegean region. *The Journal of International Social Research*, 2, 191–199.
- Greenberg, M. T., Weissberg, R. P., O'Brien, M. U., Zins, J. E., Fredericks, L., Resnik, H., & Elias, M.J. (2003). Enhancing school-based prevention and youth development through coordinated social, emotional and academic learning. *American Psychologist*, 58, 466–474
- Harbaugh W. T., & Krause, K. (2000). Children's altruism in public good and dictator experiments. *Economic Inquiry*, 38, 95±109.
- Peake, P. K., Hebl, M., & Mischel, W. (2002). Strategic attention deployment for delay of gratification in working and waiting situations. *Developmental Psychology*, 38, 313±326.

- Thompson, D. R., & Siegler, R. S. (2000). Buy low, sell high: The development of an informal theory of economics. *Child Development*, 71, 660±677
- Triliva, S., & Poulou, P. (2006). Greek teachers' understandings and constructions of what constitutes social and emotional learning. *School Psychology International*, 27, 315–338.
- Koutrouba, K., Antonopoulou, E., Tsitsas, G., & Zenakou, E. (2009). An investigation of Greek teachers' views on parental involvement in education. *School Psychology International*, 30, 311–328.
- Hoffman, E. (1988). *The right to be human: A biography of Abraham Maslow*. Jeremy P. Tarcher, Inc.
- Fogelman K. R., (1970), 'Piagetian tests for the primary school', National Foundation for Educational Research, England and Wales

7.3 ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- <https://www.moneysmart.gov.au/life-events-and-you/families/teaching-kids-about-money/giving-kids-pocket-money>
- <https://www.marketwatch.com/story/these-money-lessons-will-last-your-kids-and-you-a-lifetime-2016-08-21www.usmint.gov/kids>
- Nicole DeCoursy, ThreeJars.com
- <https://www.euretirio.com/xrima/>
- : <http://www.activecy.com/ArticleSideGallery/ArticleId=103> Άρθρο του Γιώργου Πογιατζή για «Ψυχολογία και Χρήμα», δημοσιευμένο στο www.activecy.com
- <https://tvxs.gr/news/paideia/zan-piaze-%C2%ABo-froit-tis-sxolikis-taksis%C2%BB>
- <http://3lyk-argous.arg.sch.gr/attachments/article/>
- <https://www.goodreads.com/book/show/7322755-how-to-control-your-anxiety-before-it-controls-you>
- https://e-didaskalia.blogspot.com/2018/05/blog-post_84.html
- <https://www.news247.gr/mixani-tou-xronou/michani-toy-chronoy-to-vrefos-poy-megalose-stin-idia-oikogeneia-me-synomiliko-chimpatzi.6406771.html>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Winthrop_Kellogg
- <https://www.o-klooun.com/anadimosiefseis/an-ola-ta-paidia-pesoun-sto-gremo-tha-peseis-ki-esy>
- [https://www.protothema.gr/ugeia/article/360357/pos-epireazei-i-oikonomiki-krisi-tous-desmous-tis-oikogeneias-/](https://www.protothema.gr/ugeia/article/360357/pos-epireazei-i-oikonomiki-krisi-tous-desmous-tis-oikogeneias/)
- <https://www.iatronet.gr/author/459/ntekova-apostolia.html>
- <http://www.uom.gr/media/docs/mepn/odigos-ekponisis-diplomatikon-ergasion.pdf>
- http://www.lib.unipi.gr/files/Stratigikes_Anazitisis_Pliroforiakon_Pigon/
- <http://users.sch.gr/kosmvasile/page006.htm>
- <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S001002779591425R>
- <https://eclass.upatras.gr/modules/document/file.php/>
- <https://www.simplypsychology.org/minority-influence.html>
- <http://gia-mamades.gr/anaptyxi-paidi-4-eos-12-eton/ekpaidefsi-sxoleio/>
- <https://antikleidi.com/2014/09/03/idioktisia-psixologia/> (Άρθρο *Ευστράτιου Παπάνη, Επίκουρου Καθηγητή Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, με θέμα: Η Ψυχολογική σημασία της ιδιοκτησίας*)
- : <http://www.akappatou.gr/index.php/2016-12-21-21-04-56/provlimata-sympenforas/16892-a-kappatou-paidikos-katanalotismos-i-mania-tous-na-apoktisoun-ta-panta> (Διαδικτυακό άρθρο της Ψυχολόγου-Παιδοψυχολόγου Αλεξάνδρας Καππάτου)
- <https://mysatelite.wordpress.com/>